

ילדים במחנה הריכוז בוכנוואלד

רוז'קה קורצ'ק, "ילדים במחנה ריכוז בוכנוואלד", מתוך: ילקוט מורשת, חוברת ח', מרץ 1968 רוז'קה קורצ'ק 1/03/1968

מונה לפני צרור חתום, המיועד לארכיון "מורשת". שישה גליונות נייר צהבהב, קרועים בשוליהם, מודבקים באמצע בנייר דבק שקוף. סימני הכתב והדפוס בסופי השורות הולכים ומיטשטשים. בראש העמוד כתוב: "צייטונג פאר די באפרייטע יידן אין לאגערן 'תחיית המתים' – בוכנוואלד, דעם 4-טן מאי 1954, No. 1" מהצילומים שבצרור ניבטות אלי פני ילדים, חבושי כובעים, עומדים בשורות בעמידת "דום" כמעט. מצורף כאן פתק: "אלה הילדים הצעירים ביותר שניצלו בבוכנוואלד" ושיר:

"קליין זענט איהר נאך קינדער און שוין אזוי גרויס

קינדער נאר פארשלאסענע הינטער קראטען... 2

דערצויגן אויף דער פריטשע אן א מוטערס שויס

אין אן דעם ערציערישן בליק פין א טאטן

מבין ששת עמודי העתון בולטות הכותרות: "פון דער יידישער וועלט" (מן העולם היהודי) "אין וואס וייטער?" (ומה הלאה?) ושוב שיר: "פאר אונדזערע יונגער און יונגסטע" (לצעירים שלנו לצעירים ביותר), החתום – מאטעלע. בעמוד 5 מתוארת חגיגת ה-1 במאי במחנה. הכתב כאן מטושטש ביותר ואני קוראת בקושי: "ביום ג' עמד המחנה כולו בסימן חגיגות ה-1 במאי. עם בוקר צעדו הקבוצות תחת דגליהן הלאומיים אל האפל-פלאץ 3, לערוך שם את האקדמיה החגיגית הבינלאומית..."

...תחת דגלי לאום פולניים ואדומים נערכו הטורים של הילדים שלנוף שנשאו כרזות גדולות באידיש ובפולנית... שעה (?) נתקיימה מסיבה חגיגית של הילדים בבנין הגדול של ה"ווירטשאפטס געביידע" של ה-ס.ס. 4... תחת הכותרת

"וואס מיר האבן געקענט-האבן, מיר געטון (עשינו ככל שהיה ביכולתנו). בעמוד 6 כתוב: "מאמצינו להשאיר את כל הילדים (במחנה) לא הצליחו, ארבעים וחמישה מן הצעירים ביותר, ואף מספר מבוגרים נשארו... בכמה חרדות עלה לנו אותו בית ספר בלתי ליגלי שהקימונו בבלוק 23 ובו היינו מלמדים כל יום את הילדים במשך כמה שעות, ונותנים להם חינוך אנושי?..."

אני קוראת וחוזרת וקוראת, מביטה שוב בפניהם של הילדים המחייכים מן התצלום, והכל נראה מוזר ומפליא – ובלתי מתקבל על הדעת.

אני נזכרת פתאום בספר "Nackt unter Wolfen" (ערום בין זאבים) של הסופר הגרמני ברוננו אפיטז. סיפור דרמטי ורווי מתח על מאמצייה של המחתרת הבינלאומית בבוכנוואלד, להצלתו של ילד יהודי בן השלוש, סטפן יז'י צווייג. עשרות אסירים היו מעורבים בסוד הימצאותו במחנה, הסתרתו, מחבואו והטיפול בו – המאבק על חייו והצלתו של הפעוט הזה, הפך למעין סמל של המרד... 5

אך מה על העשרות והמאות של ילדים יהודיים, ואפילו מבוגרים מיז'יק בכמה שנים, כיצד ניצלו הם מידי ה-ס.ס. וזכו להגיע ליום השחרור? האם מקרה יש כאן? ואם כן, מדוע דווקא בבוכנוואלד? והאם היתה גם זו פעולה מכוונת? של מי? של אנשים בודדים, של ארגון כלשהו? ומהו פשרם של הדברים המוזרים על בית הספר היהודי, והינוך ולימוד בתוך מחנה ריכוז נאצי? כל זה נשמע כסיפור שלא ייאמן.

והרי העתון "תחיית המתים" הינו מסמך שחובר פחות משלושה שבועות לאחר יום השחרור ועורכיו מברכים את החיילים האמריקניים – משחרריהם, ושולחים איחולים "לאחיהם ולאחיותיהם היהודים בעולם כולו מאת השרידים האחרונים המעונים והדוויים של יהודי פולין וכמה מאות ילדים יהודים מיותמים". ב-1 במאי 1945 נמצאים עדיין אותם "כמה מאות ילדים יתומים" בתוך המחנה והם שרים ומופיעים על הבמה ומחייכים אל הצלם העומד להנציח חזיון שלא מעלמא הדין.

הסקירה שלפנינו מהווה נסיון מוגבל לגולל את פרשת המאבק להצלתם של ילדים ונערים יהודים בבוכנוואלד. אין פרשה זו ניתנת לתיאור במנותק מקורותיו של מחנה בוכנוואלד. התנאים הספציפיים ששררו במחנה זה ואופיה של המחתרת הקומוניסטית ותפקידה בתוכו. אולם הטיפול בנושאים אלה, שהם ראויים למחקר מקיף וכולל לכשעצמם, אינו מטרת עבודה זו. כאן מובאים רק הנתונים ההכרחיים ביותר (והם אמנם רבים מאד) והמהווים רקע ותנאי להבנתו של הנושא המוגדר בתוך המסגרת הכללית.

העבודה כולה מתבססת על החומר התיעודי המועט שבידינו ועל עדויות רבות של ניצולי בוכנוואלד. בין העדים: מי שהיו אסירי המחנה משנת 1939 ועד לשחרורו. אסירים ששהו בו פרק זמן קצר ביותר, והוצאו עם המשלוחים למחנות אחרים, אסירים שהגיעו לבוכנוואלד בשנת 1944, עם היסולם של המחנות בפולין, והיו כאן עד יום השחרור.

כאן המקום להודות לאותם עדים הרבים, שמסרו לנו את עדויותיהם (להלן – סימנם מ'6) ובמיוחד למר אליהו גרינבוים מחיפה, זקן אסירי בוכנוואלד, אשר מסר לנו את החומר התיעודי החשוב, ועדותו המקיפה והמפורטת, סייעה לי רבות בהכנת עבודה זו. כמו כן, נתונה תודתי הכנה למנהלי ועובדי הארכיון של "יד ושם" בירושלים ותל אביב, אשר העמידו לרשותי לצורך עבודה זו, את העדויות השמורות בגנזיהם (להלן – יו"ש).

חומר נוסף להשלמה ועיון, שימשו לי הספרים הבאים:

1. Eugen Kogon, Der SS-Staat Europäische Verlagsantalt, Frankfurt am Main

מהדורה חמישית – 1959 (להלן – קוגון).

2. Buchenwald-Mahnung und Verpflichtung, Dokumente und Berichte

(להלן – ס'ב) Roderberg-Verlag, Frankfurt-M 1960

בלבה של גרמניה, תשעה קילומטר צפון-מערבה מהעיר וויימר, על רוכסי "אטטרסברג" המיוערים, הקימו הנאצים, בקיץ 1937, מחנה ריכוז חדש, אשר כינוהו "Konzentrationslager auf dem Ettersberg". שם זה עורר אי-שביעות רצון אצל שלטונות וויימר, והם אף ערערו עליו כיוון ש"אטטרסברג" קשורים היו ביצירתו וחיייו של גיתה, ולא נאה היה להעניק שם זה למחנה ריכוז. הימלר הבין כנראה למניעיהם התרבותיים של אזרחי וויימר, שלא התנגדו

כלל לעצם הקמתו של המחנה ולקרבתו לעירם המהוללת – ופקד לכנותו בשם חדש: “Konzentrationslager Buchenwald Post Weimar”.

המחנה נתקיים שמונה שנים. בשנות קיומו, התענו בין גדרותיו מאתיים שלושים ושמונה אלף אסירים. חמישים ושישה אלף נרצחו. עם זאת לא היה בוכנוואלד מחנה השמדה. הוא שימש מקום ריכוז ל"כוחות עבודה" עצומים, שמכאן היו מועברים לקונצרנים של ה-ס.ס., למחנות אחרים, לבתי חרושת לנשק שהוקמו במשך הזמן בסביבתו. האסירים תושבי המחנה היו מוציאים את נשמתם – לא בתנורי גז, שלא היו כאן (כאמור, היה בוכנוואלד מחנה עבודה), אלא על ידי עבודה מפרכת, עינויים, עונשים, נגישות, שהיוו שיטה שלמה ומתוכננת מראש – שיטת ההמתה האיטית.

הקבוצה הראשונה של האסירים שהובאה למקום ביולי 1937, והיוותה כעין "חיל חלוץ", היתה מורכבת כולה מפושעים פליליים מועדים. כעבור מספר ימים, הובאו ממחנה הריכוז Sachsenburg האסירים הפוליטיים 9 הראשונים. ואמנם, בתחילה נמנו על האלפיים-שלושת אלפים אסירי המחנה, בעיקר קומוניסטים, סוציאל-דמוקרטים ואנטי-פאשיסטים מגרמניה, חלקם אנשים אשר נאסרו עוד בשנים 1933-1934, בשל השקפותיהם הפוליטיות או התנגדותם למשטר, והיו כלואים במשך כל השנים הללו במחנות ריכוז שונים.

בתנאי אקלים קשים, בשטח יערות סבוכים בין ההרים, בעבודה מפרכת, שנמשכה ארבע עשרה-שש עשרה שעות ביממה, הקימו האסירים תוך שנתיים את המחנה והמבנים המסונפים אליו. המחנה גודר בגדר תיל טעון מתח חשמלי קבוע של שלוש מאות וחמישים וולט, ומסביב לו עשרים ושלושה מגדלי שמירה, שעליהם ניצבו יומם ולילה זקיפי ס.ס. מזויינים. מגדל השמירה הראשון היה גדול מאחרים, ומתחתיו נמצא שער הכניסה למחנה. על צידו החיצוני של השער נקבעה הכתובת: “Recht oder unrecht, Mein Vaterland” (בצדקתה ובעוולתה – מולדתי היא), ובצדו הפנימי “Jedem Das Seine” (לכל אחד המגיע לו).

למפקד המחנה (לאגרקומנדנט) נתמנה קארל קוך 10 ושני עוזריו הראשונים בפיקוד ופיקוח על המחנה היו ה"לאגרפירר" רידל (Rodl) ווייסנבורן. את השלטון הפנימי במחנה, הפיקוח הבלתי אמצעי על האסירים, הפיקוד מפקדי ה-ס.ס. בידי הפושעים הפליליים, והללו הפעילו את סמכויותיהם ושלטונם זה לרעת האסירים, ושיתפו פעולה עם השלטונות מתוך הזדהות מלאה, צייתנות ויוזמה, לטובתם הם. האסירים הפוליטיים ראו בהוצאת השלטון מידי ה"ירוקים" תפקיד ראשוני ותנאי לכל פעולה מחתרית במחנה, ופתחו במאבק נגדם מיד עם יסוד המחנה. המלחמה על השלטון בין שני הכוחות היתה ממושכת, אכזרית, רבת קורבנות ותהפוכות, אך היא נסתיימה בנצחונם של האסירים הפוליטיים, אשר במשך הזמן הגיעו לשלטון מכריע בתוך המחנה.

הקבוצה הראשונה של אסירים יהודים הובאה לבוכנוואלד ביוני 1938. היא מנתה כחמש מאות איש, רובם מברלין וברסלאו. מאה וחמישים מהם נספו כעבור חודשיים מתשישות ועינויים. אחדים איבדו עצמם לדעת. הנתורים הגיעו לאפיסת כוחות מוחלטת ולא היו מסוגלים להמשיך בעבודה המפרכת. על האסירים נאסר להגיש עזרה כלשהי ליהודים ואף לשוחח איתם.

באוגוסט 1938 הועברו לכאן ממחנה דכאו אלפיים ומאתיים יהודים, רובם אנשי וינה. בנובמבר 1938, לאחר המאסרים ההמוניים בעקבות ה-Rath-Aktion (ליל הבדולה), הובאו לבוכנוואלד קרוב לעשרת אלפים יהודים 11. עוד טרם הגיעו למחנה היו כבר קורבנות אדם. המפגרים בדרך בין וויימר לבוכנוואלד נורו. את גוויות היהודים פקדו ה-ס.ס. לגרור למחנה. האסירים הוכנסו שלא דרך השער הראשי, אלא בפתח צר, שבו עמדו אנשי ס.ס. והרביצו במקלות ומגלבים, ובודדים היו היהודים שהגיעו למחנה ולא היו פצועים. בלילה הראשון נטרפה דעתם של שישים ושמונה מהם וכעבור ימים ספורים נרצחו. כעבור שלושה שבועות נפלו מאות קורבנות נוספים.

עם פרוץ המלחמה, הובאו לבוכנוואלד יהודים נוספים מאוסטריה וגרמניה, חמש מאות יהודים מצ'כיה וראשוני היהודים מפולין.

מקום קליטה לאסירים אלו נקבע ה"צלטלאגר" (מחנה אוהלים) השייך ל"מחנה הקטן" ("קליינלאגר") של בוכנוואלד. באוקטובר 1939 הוקף חלק של ה"אפל-פלאץ" בגדר תיל כפולה, ועל ידי כך הופרד ובודד המקום מן

המחנה כולו. כאן הוקמו חמישה אוהלים ענקיים, בכל אחד ארבע קומות של דרגשים עם שלושים וחמישה סנטימטרים רווח בין קומה לקומה. על דרגש אחד ללא מזרון שכבו שישה אנשים. לכל אוהל דחסו ה-ס.ס. חמש מאות איש. הם היו יוצאים יום יום לעבודה במחצבות אבן. משם היה עליהם לשאת אבנים כבדות. בדרכם, היו מוכרחים לעבור בקצב של ריצה על פני שורה של משמרות מזויינים, שהיו מכים באכזריות את העוברים לידם. האנשים שניסו תוך כדי ריצה להימנע מלעבור על פני המשמרות – נורו. 12. לרצח זה היה נימוק רשמי ומונח מוגדר "Auf Der Flucht Erschossen". כלומר, נורו תוך נסיון בריחה.

לעבודה היו חייבים לצאת כולם, בהתאם לקביעתו של הינקאלמן, האומר: "בבוכנוואלד אין חולים – כאן כולם בריאים" 13. קוך הודיע עוד בתחילת המלחמה, שאסור להגיש כל עזרה וטיפול רפואי ליהודים. חולים, תשושים, קפואי איברים, היו יוצאים לעבודה ויום יום, עם סיומה, היו מחזירים למחנה את גוויותיהם של אלו שלא החזיקו מעמד והוציאו נשמתם בזמן העבודה.

מי שהצליח לחזור חי למחנה היה מקבל בערב חצי ליטר מרק ומאה-מאה ארבעים גרם לחם כמנה יומית. ב"צלטלאגר" לא חילקו כל תוספות ללחם כמקובל במחנה הגדול, ואף הלחם שחולק היה רק מחצית מן המנה הנהוגה שם. יום אחד, הובאו כמה דודים עם קפה חם והועמדו על יד האוהלים. האנשים שהיו רעבים וקפואים, נדחקו ליטול מן המשקה. בין ה"מאושרים" שהצליחו לגמוע ממנו, נמצאו כעבור זמן קצר שבעים ושמונה מתים. היו כאלה שנפטרו כמה ימים לאחר מכן – אלו שהרעל שנמסך לתוך הקפה לא פעל עליהם מייד 14.

הינקאלמן ובלאנק היו מתחרים ביניהם בהמצאותיהם הסדיסטיות. בלאנק היה מופיע בשעה שבע בבוקר במחנה, ויורה מאקדוחו ביהודי הראשון שהיה נתקל בו בדרכו. הוא היה מתפאר במעשיו באומרו שכל עוד לא חוסל יהודי אחד, אין הוא מסוגל לאכול ארוחת בוקר 15.

במחנה היה בית-שימוש שדה – בור בגודל שישה על שני מטרים. ביום חורף קר הודיע בלאנק, שמכיוון שהאנשים מזוהמים, יש לסדר להם רחצה. הוא פקד על האסירים לנקות את הבור ולמלא אותו מים בגובה של מטר וחצי. לאחר מכן ציווה עליהם להיכנס אל תוך הבור בבגדים כדי "להתרחץ". רבים מהאסירים קפאו למוות. אך היתה גם מקלחת חמה. בתחילת דצמבר, לאחר שהשגוהו בהתפשטות כינים, פקדו על מבצע חיטוי כללי. כל האסירים הובלו למרחץ. כאן הועמדו תחת זרמי מים חמים מאד – החלשים ביותר לא יכלו לשאת את החום הפתאומי והוציאו נשמתם בו-במקום, בתוך המרחץ. לאלה שהצליחו לסיים את ה"מקלחת" שלהם, ציפתה הפתעה נוספת – בגדיהם נלקחו לחיטוי ולא הוחזרו להם. ניתנו להם בגדי קיץ דקים – תמורת השמיכות לא קיבלו דבר. אותו לילה גדל מספר הקורבנות בשישים ושבעה 16.

כעבור שלושה חודשים נותרו משלושת אלפים ומאתיים היהודים שנכנסו ל"צלטלאגר" – מאתיים שבעים וחמישה בלבד. כיצד הצליחו להינצל מאתיים שבעים וחמישה אלו, מה קבע עובדת השארותם בחיים, מדוע דווקא הם ניצלו עד כה ולא אחרים? לעולם לא תוכל להינתן תשובה לשאלות אלה. בפי העדים, שרידים בודדים בלבד מכל הקבוצה הזו שנותרו בחיים לאחר המלחמה, אין הסבר. אנו מוצאים בעדויות משפטים אחדים שהם ספק הרהורי לב הממשיכים להטריד שנים רבות לאחר המאורעות, כשהאדם עושה חשבון נפשו או משיח לפי תומו בפני הזולת: "כך התגלגלו הדברים... לא מפני שהייתי גיבור, לא משום שהייתי חכם, אף לא מכיוון שיכולתי לקנות את חי תמורת כסף. לא היה לי במה לקנותם. כך רצה הגורל" 17.

"...פעם גם אני שכבתי כבר בתוך ערימת המתים. איש לא ניסה לבדוק שם מי הוא חי או מת. כל מי שהתמוטט בזמן העבודה הוטל אל הערימה. במקרה, אחד מ'נושאי הגוויות' הכיר אותי. הוא נשא אותי על כתפיו על המחנה" 18. "היה קיים נוהג אצל אנשי ה-ס.ס. ששמרו על העובדים במחצבות, לקחת את כובעיהם של האסירים ולהשליכם לעבר עמדות המשמר. על האסיר היה לרוץ ולקחת את כובעו בחזרה, אך השטח ההוא אסור היה בגישה. המגיע, נחשב בנסיון בריחה והמשמר היה יורה בו. היו אנשים רבים, שרצו לשטח ההוא בכוונה וביודעין, כי הם עייפו מן החיים. גם אני הייתי בין אלו. הייתי בן ארבע עשרה, ולא היה לי כבר כוח לרוץ יום יום עם אבנים על הכתף בלוויית מקלות ה-ס.ס. ותחת פיקוחו של הינקאלמן. גם ממני לקח איש ה-ס.ס. שהיה בקירבתי את כובעי וזרק אותו. גם אני רצתי, אך ברגע האחרון חבר אחד ושמו ישראל פרנקל בן עירי, עצר בעדי ואמר: יענק'לה, לך יש עוד זמן לגמור עם

החיים, אתה לא תלך". לא הלכתי וכך ניצלתי. הכובע נשאר בשטח ההפקר. למחנה היה אסור לחזור בלי כובע. ספגתי מלקות...19

שני העדים, הן הצעיר והן המבוגר, מדגישים את המקריות שבהצלחתם, ואין הם בודדים בהכרתם זו. אלפי פנים היו לה, למקריות, ומסכות אין ספור, אך היא לא חרגה אף פעם מגבולותיה היא. לכן, תודעתה חרותה כה עמוק בלבו של כל יהודי שיצא חי ממלחמה זו והישארותו בחיים לעולם תהיה מקרית בעיניו. בו בזמן, כאשר הוודאות היחידה, נטולת מקריות לחלוטין – היווה רק המוות. המאבק נגדו, אי ההשלמה עם גזר הדין, אימוץ שארית כוחות הגוף והנפש עד להכרעה ובחירה כיצד לחיות, כיצד להילחם, כיצד למות – בכל אלה מועט מקומו של המקרה.

אף במציאות האיומה של ה"צלטלאגר" אנו מוצאים ליד המקרה כושר הכרעה המביא לפעולה מכוונת – למעשה מאורגן: "...כבר ב-39', כאשר היינו עוד במחנה אוהלים, שהיווה למעשה מחנה מוות, כבר אז הרגשנו את הצורך לעשות משהו למען היתר. מקס וולקן ואנוכי התגנבנו למחנה הגדול, הבאנו תרופות וחילקנו אותן בין הנזקקים..." 20 הם היו מועטים ובודדים, אנשים בעלי עבר שונה, השקפות מנוגדות, ולא הכירו זה את זה לפני בואם למחנה. כאן, בתוקף המציאות אליה נקלעו, מתוך הכרה שאסור להם להשלים עמה, התחילו באופן אינסטינקטיבי כמעט להתלכד, לחפש דרכים להצלת עצמם, ובדיעבד – גם של אחרים.

בעדויות חוזרים ונישנים שמותיהם של אליהו גרינבוים²¹, לייזר סילמן, נח טרייסטר²², מקס וולקן²³ וישראל פרנקל²⁴.

בשלב זה עוד קשה לראות בהם קבוצה מאורגנת או תא מחתרתי. לא מן הנמנע גם שנמצאו ב"צלטלאגר" קבוצות דומות או אנשים בודדים נוספים שאפשר היה לצרפם לרשימה זו, אך עובדה שאינה מוטלת בספק היא שאותם החמישה המשיכו גם לאחר מכן לפעול כחברי המחתרת בתוך המחנה הגדול, וכיניהם היו גם היוזמים והמארגנים של הפעילות היהודית המיוחדת, כפי שיתברר להלן.

ה"צלטלאגר" היה מבודד ומנותק, מופרד מהמחנה בגדרות תיל ועונש מוות צפוי היה למי שיפרוץ אותו. בעצם החלטתם של גרינבוים וולקן לחזור למחנה הגדול ולחפש שם קשר ועזרה היתה ראשיתה של מחשבה ופעילות מכוונת, המצריכה עוז נפש ותושיה. לאחר שהצליחו לעבור את הגדרות בהצלחה, לא ידעו השניים למי ולאן לפנות. וולקן היטיב לדבר גרמנית והם תלו בזאת תקווה, ביודעם שישנם אסירים גרמנים במחנה. למזלם, הבחינו באחד שנשא משולש צהוב – סימן ליהדותו – פנו אליו, סיפרו על הנעשה וביקשו עזרה. להפתעתם, השיב להם הלה, שמצבם של היהודים ב"צלטלאגר" ידוע היטב בבוכנוואלד, אך אין יכולים לעשות מאומה לעזרתם בגלל חוקי הבידוד החמורים שה-ס.ס. הטילה על ה"צלטלאגר". הוא הציע להם ללכת ל"ראָוֶר" 25 ומסר להם את שם האיש אליו עליהם לפנות.

לפגישה זו היו תוצאות מרחיקות לכת. האיש שבו נתקלו היה קורט לייזר, אסיר פוליטי מגרמניה, יהודי למחצה. האיש שאליו נשלחו שמו היה פריץ, אסיר פוליטי גרמני שעבד ב"ראויר". הם מצאו את פריץ וזה, לאחר שנתוודעו אליו, אמר להם לחכות קמעה, והלך. בשובו, נשא האיש בידיו שני דליים ובהם תרופות, תחבושות ולחם. הוא מסר להם אוצר זה מתוך אזהרה חמורה לא לגלות, ויקרה מה שיקרה, את מקור התרופות, אך הבטיח שאם יצליחו להעביר את הכל, לא יתפסו ולא יגלו דבר, יוכלו לחזור שנית.

מאז המשיכו גרינבוים וולקן להתגנב למחנה הגדול. היו יוצאים בחשאי וחוזרים בחשאי, ובידיהם תרופות ולפעמים אף מזון. כאשר פרצה מגיפת הדזינטריה במחנה, נתן להם פריץ מי קליפת אלון, שלפי דבריו אפשר היה להסתייע בהם כתרופה נגד המחלה. הם היו מחלקים את המים בין החולים, והללו האמינו שתרופה זו תביא להם ארוכה. קשה אמנם לקבוע את תועלתם הרפואית של המים הללו, אולם מבחינה פסיכולוגית היה להם ערך וודאי.

פריץ לא היה היחיד סייע בצורה כזו, ואין גם להניח שהוא פעל על דעת עצמו. עובדת היותו איש מחתרת, שהוכנס לעבוד ב"ראויר" לפי בחירתה וקביעתה, מונעת כל אפשרות של יוזמה פרטית או הכרעה אישית. אפשר, אפוא, להסיק, והדבר משתמע גם מעדויות נוספות²⁶, שפעולת עזרה זו נתבצעה בידיעת המחתרת וכנראה אף בעידודה.

הקשרים בין אסירים פוליטיים אחדים שפעלו במחתרת לבין מספר יהודים מפולין נמשכו, למרות הבידוד והניתוק, עד לחיסולו של ה"צלטלאגר". וכאשר השרידים שיצאו ממנו חיים הועברו בינואר 1940 למחנה הגדול וחולקו בין הבלוקים הקיימים, המאוכלסים אסירים יהודים ותיקים, בעיקר מגרמניה, אך טבעי היה שהללו, שידעו כבר על קיומה

של המחתרת ושנפגשו עם אחדים מאנשיה, ביקשו עתה, בתנאים החדשים, לחזק את הקשר הרופף ולהפכו לקבוע על ידי הצטרפותם וקבלתם לארגון המחתרת.

לאלה שהיו חברי המפלגה הקומוניסטית מקודם לא היה בכך שום קושי. בפני אחרים, והם כבר הוכיחו עצמם כאנשים מימנים וראויים להערכה עקב מעשיהם, היתה סגורה הדרך. הם לא היו חברי המפלגה וזה אשר קבע את הכל – עד לשנת 1942, לפחות.

תופעה זו לא היתה אופיינית לבוכנוואלד בלבד, אך אולי כאן, עקב התנאים המיוחדים והישגיה הגדולים של המחתרת – נתבלטה ביותר. המאבק האכזרי שהתנהל בין הפושעים הפליליים לבין האסירים הפוליטיים על השלטון במחנה נסתיים ב-1942, בנצחונם של האחרונים. מאז לא אירע כאן שום ניסיון להוציא את השלטון מידיהם. נצחון זה, שהיה תנאי למאבק יעיל נגד ה-ס.ס. ותוכניתיה ושיטותיה בהווה, היה צריך גם לאפשר את הכנות לביצוע המטרה העיקרית והסופית, המרד המזויין וההתגוננות – בשעת ההכרעה, לעתיד לבוא.

כל אלה יכול היה להשיג רק ארגון מחתרת חזק, בעל משמעת וציות, מורכב מאנשים מהימנים ביותר. המחתרת הפוליטית, שהיתה למעשה זהה עם המפלגה הקומוניסטית, בטחה בחברי מפלגתה בלבד. הקומוניסטים הגרמנים והאוסטרים, שלהם היה הנסיון העשיר ביותר בחיי המחנות, שהכירו היטב את שיטות האויב, שהיו מלוכדים מבחינה רעיונית וחתרו למטרה משותפת (מלבדם לא היתה קיימת שום קבוצה, חוץ מהפליליים כמובן, שניסו לקבל על עצמה את השלטון במחנה, כקו פעולה ומטרה מרחיקת לכת) – לא היו מוכנים לקבל לארגונם אנשים בעלי השקפה פוליטית אחרת. אפילו אם היו אלו אנטי-פאשיסטים בולטים ואנשי-שם ידועים שבגלל עברם זה הובאו לבוכנוואלד – הם חשדו בהם ולא היו מוכנים לשתף איתם פעולה.

השקפות אלה, עמדה זו, היו פרי של שיטה וקו שלא צמחו ולא נתגבשו בתנאי מחנות דווקא או בתוך המלחמה. הם הועברו בצורה אוטומטית כמעט מתנאי חיים ומאבק קודמים, הרחוקים והשונים כל כך מהמציאות החדשה, ומתוך כך גם לא יכלו להיות תואמות אותה. השינוי שחל, אף הוא לא היה פרי הנסיון והתנאים הנתונים. בשנת 1942, כאשר התחילו להסתנן הידיעות ממוסקבה, שהיא דוגלת בהקמת החזית העממית בכל המקומות הכבושים, השתנתה גם מדיניותה של ה-K.P.D במחנה בוכנוואלד. שורות המחתרת הורחבו, אנטי-פאשיסטים, אנשים מהימנים שאמנם לא הזדהו בהשקפותיהם הפוליטיות עם הקומוניזם, נתקבלו כעת לתוכה. אך גם אז, ועד לסוף, הכוח המכריע, המניע והמנהיג, היו חברי המפלגה הקומוניסטית הגרמנית.

בין הקומוניסטים מגרמניה ווינה, היו מספר אישים יהודים בולטים, ושמותיהם מופיעים בספרים 28 הדנים בנושא זה וברוב העדויות העומדות לרשותנו. מהם אשר מילאו תפקידי "בלוקאליסטה", כמו רודי ארנדט מברלין, זקן בלוק 22, אריק איסלר מוינה, זקן בלוק 29 ואמיל קרליבך. עקב מעמדם ותפקידם, באו הנ"ל במגע עם אסירים יהודים רבים וזכו להערכה עמוקה משום התנהגותם המופתית כבני אדם וממלאי תפקיד. השפעתם המוסרית, אף הפוליטית, היתה רבה ביותר.

שרידי ה"צלטלאגר" לאחר תקופה של בידוד, חולקו בין אותם הבלוקים, בראשם עמדו אז רודי ארנדט ואריק איסלר, והיה זה על כן המפגש הראשון בתנאים החדשים, בין יהודים מפולין לבין יהודים מהמערב, ולאחדים מן הראשונים היה זה מפגש מכריע.

בבלוק 29 היו בזמן זה מאתיים שמונים יהודים מגרמניה, עשרים מצ'כיה ועשרים מפולין. עד כה הכירו היטב איש את רעהו. היהודים מגרמניה היו כבר אסירים ותיקים והיו ביניהם גם אנשים שנכלאו כ"פוליטיים" ולא דווקא כיהודים, בשעה שיהודי פולין היו זרים וחדשים. זקן הבלוק, אריק איסלר, היה חייב עקב תפקידו לעמוד על טיבם ולהכירם אישית. אפשר שאף גילה התעניינות החורגת מתפקידו. עובדה היא שהיה מזמין אותם לעתים קרובות לשם שיחה עמו, שואל, מקשיב ומעיר.

בשיחה ראשונה אליה הוזמן אליהו גרינבוים 30, נסבו שאלותיו הראשונות של איסלר על עיסוקיו של זה לפני המלחמה והשתייכותו הפוליטית. גרינבוים, בסיפור חייו, לא הסתיר את השקפותיו ופעילותו בתנועת "החלוץ", הציונית והסוציאליסטית. איסלר התקשה להבין צירוף זה, תהה על תוכנו והמשיך להזמין את גרינבוים לשיחות, בעוקבו אחרי התנהגות בתוך הבלוק ובקרב האסירים. יש להניח שבמשך הזמן הגיע איסלר למסקנה, שלמרות השקפותיו הפוליטיות, ראוי גרינבוים לאמון ועל כן הטיל עליו את חלוקת האוכל בתוך הבלוק – תפקיד רגיש ועדין

בדרך כלל, ובלתי שכיח אצל יהודי מפולין בבלוק בעל ההרכב המוזכר לעיל. יותר מאוחר צירף אייסלר את גרינבוים, על אחריותו בלבד, ובאופן בלתי ליגלי ל-stuben-dienst (שרות בתוך הבלוק בתור עבודה) - תפקיד שלא היה נמסר ליהודי מפולין. גרינבוים הוכיח בתפקידים הנ"ל יושר, כשרון ולא פעם אף אומץ לב ורוח לחימה. אייסלר סמך עליו ורחש לו אמון מלא. אך כל אלה לא עמדו לו לגרינבוים כדי להתקבל למחתרת לפני התאריך הידוע – שנת 1942. 31 בפני בעיות דומות לא עמדו, כמובן, חבריו הקומוניסטים מקו ל ק נ, ט ר י י ס ט ו ס י ל מ נ, איתם פעל ב"צלטלאגר". הם, בבואם למחנה הגדול, מצאו מיד את מקומם בשורות המפלגה והתרחקו, מי פחות ומי יותר, מחברם הציוני.

אולם לפני רוב היהודים שהצליחו לצאת חיים מה"צלטלאגר" לא עמדו על הפרק לא בעיות מחתרת או השקפת עולם כזו או אחרת. חולים ותשושים, שבורים בגוף ובנפש מהתלאות והעינויים שעברו עליהם במשך אותם חודשי החורף, לא הצליחו להתאושש גם בתנאים החדשים, הטובים לאין ערוך, והיו גוועים וכלים במהירות. 32. בין אלו שנותרו מה"צלטלאגר" והעברו למחנה היו גם כשלושים ילדים ונערים. מצבם הנואש עורר ספקות כבדים ביחס לאפשרות הצלתם. ירודים במשקל וחסרי כוחות, לאחר מחלת הטיפוס אשר תקפה את רובם, היו דומים יותר לשלדי אדם ול"מוזלמנים" מאשר לנערים וילדים חיים. אפשר וכוח הנעורים שעמד להם מנע מהם את גורל המבוגרים, אך יותר מאלה השפיעו העזרה, הדאגה והטיפול להם זכו.

הם הוכנסו כולם ל"ראויר" ושהו בו במשך שבועות מספר. קיבלו טיפול רפואי, אוכל דיאטטי, מיטות וסדינים לבנים. אולם העיקר, שזכו ל"אפוטרופסותו" של אדם שלדאגתו והתמסרותו לא היה גבול – והוא האסיר הגרמני – ו ל ט ר ק ר מ ר, שמילא תפקיד של אח ב"ראויר". קרמר לימדם כיצד עליהם לנהוג בשעות ביקוריהם של רופאי ה-ס.ס. ומה עליהם לעשות כדי להאריך את השהות ב"ראויר". הוא, שלא היה רופא במקצועו, ניתח את אחד הנערים 33 בסכין מטבח רגילה, והציל בכך את חייו. "ולטר היה כעין אב לנו. לו עלינו להודות על הטיפול, על האוכל וגם על כך שלא נשלחנו לטרנספורט" 34.

הנערים נתחזקו והבריאו, ובעזבם את ה"ראויר" היו מסוגלים יותר לשאת את התלאות שציפו להם גם במקום החדש. הם פוזרו בין הבלוקים של המבוגרים, ושוב חלו עליהם כל ה"חובות" של האסירים. עבודה מפרכת, עמידה ב"אפלים", תת תזונה, עונשים, מלקות, קור ועוד.

רובם צורפו לעבודה בגן הירקות (בבוכנוואלד גידלו פרחים וירקות למען אנשי ה-ס.ס.), חלקם עבדו בחממות, חלקם בחוץ. היה עליהם לסחוב ארגזים כבדים מלאי אדמה רטובה מרחק רב, בקצב של ריצה, במשך כל היום. נאסר עליהם להשתמש ברצועות או חבלים כלשהם, שעשויים היו להקל על הסחיבה. ה"אונטרשטורמפירר" קארל דומבק (Dumneck) היה מומחה בגילוי ובהחרמה של חגורות וחבלים ובהענשת ה"עברייני" על ידי עונשים מיוחדים, כגון כריעת ברכיים חשופות על מיתקן ברזל ביום כפור כשהידיים קשורות על הגב. ובסוף, מלקות, למי שלא החזיק מעמד. דומבק היה יושב במשרדו סמוך למקום ההתרחשות ומשקיף בהנאה על הנעשה. 35.

מלבדו הצטיין בהמצאות סדיסטיות במקום עבודה זו הקומנדו-פירר לנדגרבר. "הוא ציווה עלינו, הילדים, להרכיץ אחד לשני בפנים, ואם הסטירות לא מצאו חן בעיניו, היה הוא מראה, בהכותו אותנו בפנינו, כיצד עושים זאת, עד שהדם זב מפינו ומאפנו" 36.

הוא היה פוקד על הנערים להסתובב במהירות סביב עץ. הם היו עושים זאת עד שראשם היה מסתחרר עליהם והיו נופלים. את השוכבים היה לנדגרבר מכה באכזריות. לא תמיד נסתיים העניין רק במכות או מלקות בלבד. יום אחד, כאשר הביאו הנערים ארגזי אדמה לחממה, שבר אחד מהם זגוגית בשעה ששפך את האדמה לחממת פרחים. לנדגרבר, שנוכח במקום, התנפל על הנער בצעקות שזו חבלה והתחיל מכה בראשו. הוא לא הרפה ממנו, עד שהנער נפל במקום – מת 37.

מצבם של הנערים החמיר והלך. המבוגרים שעברו איתם את ה"צלטלאגר", וראו עצמם כעין אחראים לגורלם, היו מודאגים ביותר והתחילו לחפש דרכים כדי לעזור להם. אפשרויות רבות לא היו בידיהם. הם יכלו לבקש, לשדל, לחפש אנשים שיש בידם לסייע, ולעורר רחמיהם על ילדים ונערים אלו שיצאו חיים ממחנה אוהלים, ודווקא כאן, במחנה הגדול, אורב להם המוות. הם פנו לזקני הבלוקים, ל"קאפוס", למנהלי העבודה. ביקשו לצרף את הנערים

ל"קומנדוס" בה העבודה קלה יותר. למסור להם תפקידי רצים, מגישי מים ועוד. למספר נערים נמצאה ההצלה ב"באו-קומנדו" (קבוצת בניין) מספר 1, אשר הקאפו שלה היה רוברט סיברט (Siewert). האישי היה ידוע במחנה כולו בעוז רוחו והתנהגותו המופתית. הוא – חבר פרלמנט לשעבר, וקומוניסט – מעורר היה כבוד אפילו בין אנשי ה-ס.ס. הוא קיבל את הנערים היהודים מפולין ל"קומנדו" שלו והתחיל ללמדם עבודות בניין. הם נעשו פועלים מקצועיים ובמשך הזמן היה בעובדה זו כדי להציל את חייהם³⁸. מספר ילדים ונערים צורפו לבלוק של אריך איסלר, שגילה יחס מיוחד כלפיהם ולא פעם הגן עליהם בפני ה-ס.ס. "כאשר היינו צריכים לצאת לעבודות קשות היה אומר לנו (לילדים) להסתתר מתחת למיטות באולם השינה, וכשבאו לשאול או לחפש, היה אומר להם שאין כאן אף אחד והם היו מאמינים לו. הוא סיכן את חייו בכך, אך חזר על הדבר פעמים הרבה"³⁹.

בבלוק זה נהנו הילדים גם מתוספת מזון, דבר שסייע אף הוא לא במעט לשיפור מצבם הפיזי. יום את התוספות – אליהו גרינבוים. איסלר אישר את הרעיון ותמך בו. החלוקה הצודקת של האוכל, ובמיוחד של הלחם, נחשבה לאחד ההישגים הגדולים של המחתרת בבוכנוואלד. הדבר הושג הן על ידי הסברה והן על ידי דוגמה אישית של זקני הבלוקים⁴⁰, והן על ידי איומים בעונשים חמורים (שהיו גם מבצעים) בעד גניבה של לחם מהאסירים. הרגישות, אפוא, כלפי צורת חלוקת האוכל, בחישת המרק שתוכנו יתחלק שווה, חלוקת כיכר הלחם לחלקים שווים ומדודים, היתה רבה, והכל התנהל תחת עיניהן המבקרות, המשגיחות של מאות אסירים רעבים. גרינבוים ידע כל זאת, אך קרה לא פעם שלאחר החלוקה, שהיתה מדודה ושקולה, נשאר עוד משהו בתחתית הדוד, נשאר עוד איזה פירור. בדרך כלל היו מחלקים זאת שוב בצורת תוספת בין האסירים. גרינבוים הציע לאיסלר להעניק תוספות אלו לילדים (היו בבלוק זה ילדים בני עשר) ולנערים. היו מושיבים אותם מאז על יד שולחן נפרד ולפי התור הקבוע מחלקים ביניהם את שיירי האוכל. נוהג זה נשתרש במשך הזמן בבלוק²⁹, נתקבל גם בבלוקים אחרים, בהם היו נערים וילדים, והפך לסדר קבוע.

אף ללבוש ונעליים למען הילדים נמצא דואג. על ישראל פרנקל⁴¹, אשר נתמנה לספר הבלוק, והיה משום כך משוחרר מעבודות חוץ, ושהה במשך היום בתוך הבלוק, הוטל לתפור כפפות ונעלים מקרעי שמיכות, למען העובדים בFührkolone⁴². פרנקל ניצל הזדמנות זו והיה מתקין גם "נעליים" לילדים ולנערים. את קרעי השמיכות למטרה זו קיבל מנגר אוסטרי בשם הנס מאיר, אשר עבד במחסן הבגדים (Bekleidungskammer). מקור נוסף ושונה של עזרה וסיוע נתגלה בדמותם של ה-Bibelforscher⁴³. קבוצת אסירים זו רשמה דף מזהיר בתולדות המחנה. בהתנגדותה לשלטון ה-ס.ס., באי כניעתה לכל צו שנגד את מצפונם והשקפתם ובעיקר הודות לעזרה שהיו מגישים לאסירים החולים, הרעבים והחלשים ביותר. כיוון שלאילו האחרונים היו שייכים בעיקר היהודים, ובמיוחד הנערים שבתוכם, היתה עזרה זו מוענקת בראש וראשונה להם. "ערב ערב היינו נפגשים איתם מחוץ לבלוקים. לכל אחד מאיתנו ילדי פולין היה קשר אישי עם אחד מהם. הם היו מביאים לנו לחם וגם מרק, שהיו משאירים כל יום בשבילנו בכלים מיוחדים. הם ניסו בהזדמנות זו לשוחח איתנו וגם לשכנע אותנו לרעיונותיהם, אבל אף פעם לא שימש הדבר תנאי להגשת העזרה"⁴⁴.

הדאגה לשלומם הפיזי והעזרה המוגשת על ידי אנשים רבים ושונים כל כך, הטביעו חותמם גם על מצבם הנפשי של הנערים. הם הכירו את טעמה של ידידות-אמת, וידעו לשמור עליה. הם נוכחו לדעת מה ערכה וכוחה של עזרה הדדית ולמדו להגשימה בחיי יום יום. הגשמה זו התבטאה באותה "חלוקה" שהיו מחלקים ביניהם את פרוסת הלחם וקצת המזון שקיבלו מחוץ לנורמה, את ה"אוכל" המועט כל כך, המספיק בקושי להשביע אחד. היה בכוחם לא לאכול לבד ובסתר, אלא להביא חבר, להתחלק עם אחרים, לאכול יחד ולהישאר רעבים יחד – כאילו לא היה קיים המחנה, כאילו הרעב התמידי שמציץ את גופם ונפשם ללא הרף, ולעולם אי אפשר היה להשביעו, איבד את שליטתו עליהם. ובמחנה התרחשו בינתיים דברים איומים. העבודה במחצבות האבן המשיכה להוות סיוט ויום נפלו בה קורבנות חדשים. ידם של הפושעים הפליליים בפרק זמן זה היתה שוב על העליונה, והדבר הורגש היטב במחנה. המחתרת ואלו שעמדו בראשה היו בסכנה תמידית, ומאבק אכזרי התנהל בין שני הכוחות. רוזי ארנדט, זקן הבלוק היהודי

מספר 22, נורה על ידי המשמר במחצבה. קורבן נוסף של המאבק היה מקס וולקוף שנרצח באותו אופן זמן קצר לאחר מכן.

החל מסוף שנת 1941 ואילך החלו מגיעים משלוחים של שבויים סובייטים מהחזית. מפקדת המחנה המציאה בשבילם שיטת-רצח מיוחדת, מחושבת ומתוכננת. בעוד השבויים מגיעים למחנה והם סבורים שיעמדו להם זכויותיהם המקובלות לפי האמנות הבינלאומיות, נתקבלו בארוות הסוסים המותקנות במיוחד למטרה זו, ושם נרצחו. בשביל הנותרים הוקם מחנה מיוחד שצריך היה להוכיח לעולם, ובעיקר ל"צלב האדום", שאמנם נמצא בבוכנוואלד מחנה שבויים מתוקן⁴⁵.

בדצמבר 1941 הוקמה התחנה לניסויי מחלת הטיפוס (Fleckfieber-Versuchs Station) בה היו מבצעים רופאי ה-ס.ס. את ניסוייהם הנפשעים על אנשים צעירים ובריאים, בעיקר על נערים. הסלקציות נמשכו.

יום אחד התפשטה שמועה שעומדים להעביר אנשים למחנה אחר, הנמצא תחת פיקוחו של "הצלב האדום". מחנה בו האסירים קוראים ספרים ועתונים ומחכים בשלווה לגמר המלחמה. אסירים רבים התנדבו לצאת עם המשלוח הזה, אליו צורף ה-46 Jnwaliden Kommando. המועמדים למשלוח הועמדו בשורה, ערומים ביום כפור. אנשים מורעבים ומדולדלים כרעו תחתיהם. קלגסי ה-ס.ס. היו עוברים בין השורות, סוקרים ומצביעים – מי לימין ומי לשמאל. התשושים והחלשים כונו למשלוח. אך גם אז האמינו שאמנם שולחים אותם למחנה "הצלב האדום". "כאשר הגיע תורי, רציתי שיכוונו אותי למשלוח. הרי שמעתי ששם קל כל כך, שלא עובדים קשה, והאמנתי לזאת, כמו האחרים. לא חיכיתי אפילו עד שיכוונוני, רצתי בעצמי"⁴⁷.

כעבור כמה שבועות התברר, שאלו שהוצאו מהמחנה הובאו ליצר הסמוך ושם נרו. בבוקר ליום ה-17 באוקטובר 1942, כאשר כל האסירים הועמדו למפקד הרגיל שלפני היציאה לעבודה, נצטוו היהודים לא לצאת לעבודה עם כולם כי אם להישאר על המגרש. האסירים הלא-יהודים עזבו את המקום ואילו היהודים נשארו על עמדם. ה"רפורט-פירר" התחיל לקרוא מספרים לפי רשימה שבידו. אלו היו מספריהם של בעלי מקצוע, בעיקר בנאים. את אלו הפרידו מהשאר, וכאשר ננעלה הרשימה ואיתה הסלקציה, נצטוו ללכת לעבודותיהם. הנותרים, והם הרוב הגדול, רוכזו בבלוק אחד ומשם הוצאו לרכבת, וזו הובילה אותם לאושוויץ⁴⁸.

היהודים שנותרו בבוכנוואלד, והם כמאתיים במספר, רוכזו בבלוק אחד, הוא הבלוק 22 שבראשו הועמד א מ י ל ק ר ל י ב ך. תושבי הבלוק היו רובם בעלי מקצועות, וביניהם נמצאה גם כמחצית מקבוצת הנערים שהודות לעבודתם ב"בא-קומנדו" והכשרתם, ניצלו מהטרנספורט. כעת היו כולם יהודים "פרודוקטיביים" ואסירים בעלי ותק. באותו זמן נתהדקו הקשרים בינם לבין המחתרת ואחדים מהם אף צורפו אליה באופן רשמי. לא עבר זמן רב, והחלו שוב להגיע יהודים למחנה – טרנספורטים מפולין, צ'כיה, הולנד. בין האחרונים נמצאה גם קבוצת צעירים שהביא עמה כלי נגינה ובכניסתם למחנה ניגנו. עד לרגע זה לא ידעו לאן ולשם מה הובאו. הגרמנים צילמו את המנגנים.

לרוב הנכנסים שימשה בבוכנוואלד מחנה מעבר. כאן היו ממינים אותם ולאחר מכן מעבירים אותם למחנות הסמוכים, הקשורים אדמיניסטרטיבית למחנה הגדול והמרכזי. הקשרים היו הדוקים למדי. בבוכנוואלד היו לרוב נקבעים ה"קאפוס" ושאר האחראים שהיו יוצאים עם המשלוחים. ה-ס.ס. היתה בוחרת לתפקידים הנ"ל פושעים פליליים, מן האסירים הותיקים המוכרים להם היטב; והמחתרת, לעומת זאת, ניסתה לצרף אל היוצאים את אנשיה-היא ולהתגבר בדרכים שונות על אותם פושעים.

בדרך כלל היה ידוע בבוכנוואלד על הנעשה באותם המחנות הסמוכים. מפעם לפעם היו מגיעים אסירים בשליחויות שונות. יום אחד הגיע משליבאן (הסמוך לבוכנוואלד) יהודי פצוע בראשו בשם פ י ר ב ר ג. הלה סיפר לאליהו גרינבוים על יחסם של ה"קאפוס" בשליבאן כלפי היהודים. על עינויים וסכנת המוות הנשקפת להם שם.

גרינבוים החליט להתחיל בפעולה כדי להחזיר את ה"קאפוס" הנ"ל משליבאן. הוא ידע שהדבר ניתן לביצוע בתנאי שאנשי ה"ראויר" יסכימו לסייע בידו. בידיהם היו כרטיסי בריאות של ה"קאפוס", והם אף היו רשאים להזמין לבדיקות רפואיות בשעת הצורך. פריץ – אותו איש ב"ראויר" שקיים עמו קשר מזמן, הבטיח לעזור – אך תנאי אחד היה בידו: ה"קאפוס" חייבים להגיע חיים לידי. ואמנם, יום אחד נודע שהגיעו שני חולים משליבאן בלוויית שני

קאפוס, ושהאחרונים נמצאים במחנה הקטן, בבלוק של הפולנים. גרינבוים וגוסטיב שילר הגיעו בחצות אל המקום, זקן הבלוק הפולני הצביע היכן נמצאים "החדשים", ובהיותו בטוח שאלה המחפשים אותם באו מטעם המחתרת, לא חקר ולא שאל, ומיד עזב את הבלוק.

גוסטב שילר, בחור צעיר וחסון, ניגש אל הדרגשים ובחשכה ששררה מסביב שאל היכן שוכב הקאפו שהגיע היום. בשמעו את התשובה "Hier" (כאן) ניגש, תפס את האיש והטילו בכוח מלמעלה, בהטעימו בקול רם: "כמה יהודים עינית שם למוות, אמור להבריך שמוטב להם לא להראות עצמם יותר בבוכנוואלד". לאחר זאת עזבו הוא וגרינבוים את הבלוק. הקאפו, פצוע וחסר הכרה, הועבר ל"ראויר" ומשם נמסר לממונים עליו שהוא זקוק לטיפול רפואי ממושך ולכן אינו יכול לחזור לשליבאן. במקומו נשלח איש אחר. הלז לא התעלל כבר יותר ביהודים⁴⁹.

פעולה זו, כמו אחרות, יזמו וביצעו יהודים שהשתייכו אל המחתרת הכללית. אולם העדים רואים במבצעים אלו חלק מפעולה יהודית עצמאית, מתוך כך היא לא רק שנעשתה על ידי יהודים, אלא בעיקר למעמם. ואם כי אין פעילות זו עומדת בניגוד לעמדת המחתרת הכללית, הרי במקרה זה לא היא היתה היוזמת ולא היא אשר נתנה את ההוראות לביצוע. אמנם, אם אפילו נקבל דעה זו, המובעת בעדויות, גם אז עלינו לראות את הפעילות היהודית על רקע הפעילות המחתרתית הכללית. רק הודות לעצם קיומה של מחתרת מאורגנת וחזקה, בעלת משקל מכריע במחנה, המטילה משמעת ופחד גם על האסירים שמחוץ לארגון, אשר לא העזו להלשין אפילו על יהודים בהיותם משוכנעים שהם פועלים מטעם המחתרת, יכול היה קומץ אנשים בעלי הכרה לאומית לפעול למען יהודים. אכן, מצד אחד, נתאפשר הדבר הודות לשלטון המחתרת, ומאידך הוא עמד בסתירה לקווי פעולתה, בגלל היותה בראש וראשונה מחתרת קומוניסטית.

בסוף שנת 1942, כאשר הורחבה המחתרת והוקמו שורות הארגונים לפי עיקרון לאומי-טריטוריאלי, לא קם ארגון יהודי ואף לא הוקם כזה עד לסוף המלחמה.

"הקבוצה שהשתייכנו אליה היתה מכונה "הקבוצה הפולנית". רוב חבריה, אם לא כולם, היו יהודים (לא היו בזמן הזה פולנים רבים בבוכנוואלד, אך בעיני המחתרת לא היתה לכך כל חשיבות). רוב הקבוצות הפולניות היו מורכבות מיהודים, כמו שיהודי צ'כיה השתייכו לקבוצות הצ'כיות. אנחנו היהודים שמחנו שניתן לנו לפעול אפילו תחת הכסות של הפולנים"⁵⁰.

בלא להתחשב, איפוא, מה היה מספרם של היהודים במחתרת, הם לא פעלו בתוכה כיהודים, ולא יכלו גם להופיע כחטיבה בעלת לאומיות יהודית, ומה שנובע מכך, לא יכלו גם לצפות שאותן הבעיות המיוחדות רק להם ימצאו את ביטויין ופתרון בתוך המסגרת של המחתרת "הפולנית", "הצ'כית" או אפילו הכללית. והנה שוב עמדה על הפרק בעיית הילדים והנוער, שהתחילו להגיע עם המשלוחים החדשים. ושוב, צעירים אלה, הנחשבים לאלמנט "בלתי יעיל", היו נתונים לסכנת מוות מיידית עם העברתם למחנות אחרים. ורק תקווה יחידה (אם אפילו קלושה) היתה להצלתם – הישארותם בבוכנוואלד.

הכורח הזה לאמץ את כל הכוחות, לנצל את כל האפשרויות, כדי לשמור על נערים אלה, שבדרך נס נשארו עוד בחיים היוו את הסיבה ואת המטרה כאחת לפעילות יהודית ספציפית, החורגת מפעילות המחתרת הכללית, ומטרתיה המוצהרות והעומדות לא פעם בניגוד לה, דבר שהיה כרוך בקשיים וסכנות אין ספור⁵¹.

נושא הפעולה היה מצומצם למדי, הבודדים שנשארו מהקבוצה המאורגנת לאחר המשלוח לאושוויץ, והם א ל י ה ו ג ר י נ ב ו י ם, י ע ק ב ו ר ב ר, ב ר ו ך ג ו ל ד ב ר ג, י ע ק ב ה נ ד ל ס מ ן, התחילו לחפש אנשים נוספים לעזרה ולהתחקות על הסדרים הנהוגים כלפי המשלוחים היוצאים והנכנסים, כדי ללמוד מה הן האפשרויות והאמצעים הניתנים לניצול למען מטרותם.

המצב הכללי בתוך המחנה נראה היה בתקופה זו נוח יותר. פסק שלטונם של הפושעים הפליליים, את מקומם כזקני הבלוקים, קאפוס, ועד לתפקיד האחרון שבהיררכיה הנהוגה תפסו אסירים פוליטיים. שלטונות ה-ס.ס. לרוב לא היו מתערבים בחייהם הפנימיים של האסירים. הם הסתפקו בהוצאת פקודות וצווים, והטילו את ביצועם על נציגי האסירים. אף הכנת המשלוחים התנהלה באותה דרך: "כאשר תבעו להכין משלוח של אלף איש, צריך היה לשלוח אלף איש. ה-ס.ס. לא התעניינה את מי שולחים. במשרד צריך היה להכין את הרשימה. אפשר היה לפעמים לדחות

את המועד, לסחוב את הביצוע ככל שניתן. כאשר נמצא ברשימה אדם חשוב והוא לא היה מוכרח להיות דווקא קומוניסט או סוציאל-דמוקרט, היינו מצילים אותו על ידי הוצאתו מרשימת המשלוח. אך מובן מאליו שבמקומו חייב היה להישלח אדם אחר, כי מכסת האלף היתה חייבת להתמלא. לפעמים ניסו לרמות את הגרמנים ולשלוח שמונה מאות במקום אלף, בטענה שחסרים אנשים לעבודה

בבוכנוואלד...” 52

אותה שאלה טרגית ארוכה, אם רשאי גוף כלשהו, ואפילו מתוך כוונות טהורות ונשגבות ומטרות צודקות, לחרוץ גורלם של אנשים לחיים או למוות, לבחור ב"יותר חשוב" מבין "פחות חשובים", חורגת הרבה מהתחום הצר שהגדרנו לעצמנו. אפשר והיא חורגת גם מהמחקר ההיסטורי בכלל, אך בחיים, במציאות של השנים הללו, היא עמדה להכרעה יום יום, שעה שעה, ובבוכנוואלד היא היתה מתעוררת עם בואו של כל טרנספורט חדש של יהודים.

המחתרת היתה, כפי שנאמר לעיל, מעוניינת להשאיר במקום קומוניסטים ואנשים בעלי כושר צבאי⁵³. היהודים ברובם לא יכלו לעמוד בתביעות אלו, לא מבחינה פוליטית ולא כל שכן מבחינה פיזית. הנוער והילדים שבתוכם על אחת כמה וכמה.

ודווקא הישארותם של אותם צעירים בתוך הטרנספורטים היתה המסוכנת ביותר. בהגיעם למחנה, בתוך המון רב של אנשים הדומים לשלדי אדם, קשה היה להבחין בין צעיר לזקן, חולה ובריא; אך לאחר המיון ו"סידור" המשלוחים מחדש כדי להעבירם למחנה אחר, ההבחנה כבר היתה ברורה ובלתי ניתנת לטעויות.

בתחילת שנת 1943, כשכל משלוח הביא עמו מספר נערים בלבד, לא קשה היה במיוחד להסדיר את הישארותם במקום. גילם הצעיר עורר רחמים ורצון לעזור להם. הקבוצה היהודית ניצלה את כל ההיכרויות, הקשרים והאפשרויות שעמדו לרשותה כדי לתרגם רגשי רחמים אלו לפעולות הצלה ממשית.

יש להניח שבשלבם התחלתיים אלו לא נעשו הדברים בניגוד לרצונה והשקפתה של המחתרת הכללית, אם אפילו לא היא אשר יזמה אותם. אך במשך הזמן, כאשר המשלוחים תכפו והלכו ומספר הנערים והילדים שבתוכם עבר את המאות, שאלת גורלם ועתידם הוצבה בכל חריפותה.

הקבוצה היהודית, שראתה עצמה אחראית לנוער זה, התחילה לעורר את הבעיות בפני חברי המחתרת והעומדים בראשה, מתוך ידיעה שרק בכוחם לעזור ובהכרעתם תלוי הכל. אך המחתרת התחמקה מלתת תשובה ברורה. בין חבריה היו דעות שונות ואף מנוגדות. היו שטענו שאסור בכלל לרכז ילדים ונערים בבוכנוואלד; היו שהדגישו שחשוב יותר לשמור על כוח לוחם, ואם יש אפשרות להשאיר מישהו במחנה, חייב להיות קנה-מידה אחד שיקבע, והוא: חיוניותו של האדם וכושרו בביצוע המשימות שיעמדו בפני המחתרת בעתיד⁵⁴.

האם היתה זו השקפה רשמית של ההנהגה או של חוגים מסוימים בתוך המחתרת, או שהיתה זו ההשקפה האמיתית וה"מציאות" שהביאה עמה במשך שנה אחת מאות של נערים הנידונים לכליה היתה חזקה מהתיאוריה והפכתה על פניה, או אולי אף "התיאוריה" השתנתה במשך הזמן – על כל אלה קשה לתת תשובה חד-משמעית.

בעדויות שלפנינו בולטת העובדה שהצלת הנערים והילדים היתה פעולה יהודית מובהקת⁵⁵, והתבצעה אמנם בידיעת המחתרת, אך לא לפי החלטותיה, ולפעמים גם עמדה בסתירה ובניגוד לקו שזו נקטה בענין זה.

ואם למרות זאת יכלה אותה קבוצה "שלא רצתה ולא יכלה להשלים" לגייס עזרה, לפעול ואף להגיע להישגים, יש לזקוף כל אלה ליוזמתם אשר גילו בקשירת קשרים מסועפים עם אנשים בני לאומים שונים והשקפות שונות. יש לציין בין אלה במיוחד את ה"ביבלפורשר" והאיש

א ר י ד ק א צ' מ ר, השייך אליהם ועשייתו הברוכה והעקבית למען הנוער היהודי של רוברט סיברט.

למצוא שיכון מתאים ליותר ממאתיים נערים (שנת 1943), וביניהם ילדים מתחת לגיל עשר, היווה קושי גדול, אך אפשר היה להתגבר על ידי חלוקתם ופיזורם של הצעירים בין מספר בלוקים קיימים.

במרצת הזמן, עם גבור המשלוחים שהתחילו להגיע בשנת 1944 ובתוכם מאות נערים, לא הספיקו הפתרונות החלקיים שהיו נהוגים עד כה, ונמצא בלוק שלם שבו התחילו לרכז את הנוער. הבלוק שמספרו היה 66 נמצא ב"מחנה הקטן" והיו לכך יתרונות בולטים.

מחנה זה שימש בדרך כלל מקום בידוד והסגר לאסירים החדשים, וכאן גם נתקיים מיונם. הביקורים של ה-ס.ס. לא היו תכופים כאן ביותר. פחדם מפני מחלות מדבקות, זהירותם וחששם לבוא למקום בו עלולה היתה לארום להם סכנה

כזו, ידועים היו לכל והיו מנצלים ידיעה זו לעתים קרובות כדי להפיץ שמועות שהמחנה אמנם נגוע במחלות. מכיוון שהיה זה רק מחנה מעבר והאנשים היו בלאו-הכי מיועדים למקום אחר, לא גרם הדבר לבדיקות ול"טיפולם" הידועים (לא כן לו היה קורה הדבר במחנה הגדול) והשלטונות היו מסתפקים לרוב בקבלת תוצאות המיפקדים. בידינו עדות כתובה של י ה ו ש ע ב י כ ל ר 56, אחד הנערים, שהיה בין הראשונים שהוכנסו לבלוק זה לאחר שבתחילה צורף לבלוק 57 במחנה הקטן... "אחר ימים מספר, נשלחו הרבה אסירים מהבלוק [הכוונה לבלוק 57] למחנות שונים. באותו זמן הגיעו אלינו כמה אסירים יהודיים ותיקים (ראינו זאת לפי המספר שעל בגדם) וחיפשו בינינו ילדים עד לגיל שש עשרה. התכנסנו כולנו. היינו כעשרים וחמישה במספר (בין מאות אסירים מבוגרים), והם הסבירו לנו שרצונם להעביר אותנו לבלוק אחר, כי התנאים כאן קשים וגם שולחים מכאן אנשים למחנות אחרים. הם אמרו לנו שברצונם לייסד בלוק מיוחד בשביל ילדים, כפי שכבר היה קיים במחנה הגדול, וביקשו מאיתנו את מספרינו האישיים, למען שיוכלו לסדר את ההעברה".

"...פחות ממחצית הילדים מסרו את מספרם והסכימו לעבור לבלוק הילדים. היתר חששו שזו מלכודת ומתכוונים להעבירנו לשם ניסויים רפואיים או למקום דומה אחר שפירושו מוות (היה ידוע שבבוכנוואלד, כמו באושוויץ, עורכים רופאים נאציים ניסויים על האסירים). לא עזרו שום הסברים של החברים. אלו לא הסכימו לעבור ורק שנים עשר עברו לבלוק הילדים (כפי שידוע לי עכשיו, מאלו שנשארו בבלוק 57 לא נותר בחיים אף אחד). אנו, השנים עשר, הועברנו לבלוק 66 שהיה עדיין מאוכלס על ידי אסירים מבוגרים, יהודים ושאינם יהודים, והיינו קבוצת הילדים הראשונה שהגיעה לבלוק זה".

"...אחר ימים מספר הועברו כל האסירים המבוגרים מהבלוק ובמקומם הגיעו ילדים, אותם אספו החברים ממקומות שונים בבוכנוואלד. לא עבר זמן רב והבלוק נתמלא מאד, וכבר היו שישנו על הרצפה ועל השולחנות". "הממונה על בלוק הילדים (זקן הבלוק) היה אסיר פוליטי צ'כי בשם פרנטישק קלינה. הרוח החיה ועושה הכל בבלוק הילדים היה ממלא מקומו ג'ו ס'ט'ב'ש'יל'ר, אסיר יהודי מן הותיקים ובעל עמדה במחנה. גם אחרים, אחראים על האגפים בבלוק, עזרו לנו הרבה. במיוחד אני זוכר את אליהו גרינבוים, אחד היוזמים של בלוק הילדים. הוא ביקר יום יום בבלוק 66 ועזר לנו בכל. הכרנו אותו היטב, למרות שלא היה תושב הבלוק שלנו". הישארותם של הילדים במקום שיכונם, עצם קיומו של הבלוק 66, היוו הישג מכריע, בעל משמעות גורלית בחייהם ועתידם של מאות נערים אלה. אך בתנאי המחנה לא היה קיים שום קבע, לא היתה קיימת שום עובדה מוגמרת. עצם היותם של נערים וילדים במקום זה היה מעורר בעיות התובעות את פתרוןן מדי יום ביומו. סכנות אשר לא תמיד אפשר היה למנען. כל צעד בלתי מחושב עד הסוף, כל שגיאה או חוסר זהירות, מחירים – חייו של ילד או נער. הם היו במחנה עבודה שפירושו היה – אסיר שאינו עובד או אינו מסוגל לעבודה, אין לו זכות לחיות. והנה כאן חיו לא רק נערים, אלא גם ילדים ממש: ילדים מתחת לגיל שתים עשרה, וביניהם אף בני שבע. ואלו, לא רק שחוסר כושרם לעבודה היה בלתי נסבל, עצם קיומם במחנה (זאת אומרת – חייהם) נגד את החוק הנאצי.

בשביל הנערים אפשר היה, הודות למאמצים מרובים ובעזרתם ושותף פעולתם של האסירים העובדים ב"רויאר", לקבל מפעם לפעם פתקאות המאשרות שהם לאחר מחלה ויש להם רשות להימצא במשך שלוש הימים בבלוק ללא עבודה. בעלי הפתקאות היו חייבים להיזהר שלא יגלה אותם דוקטור א י ז ל ה "המפורסם". מידיו לא היו יוצאים חיים. הנערים היו רשומים במשרד, ובדומה למבוגרים, נשאו את מספרם על החזה, וזה עשה אותם ליגליים, ונתן להם גם את האפשרות לא לעבוד באופן ליגלי 58.

למען הילדים הקטנים לא קל היה להנהיג סדר כזה. לקיומם במחנה לא היה שום אישור רשמי ולא "כיסוי" כלשהו. לא בפלוגות העבודה, לא ב"ראויר" ואף לא בכרטיסיות המשרדים. איש מאלו לא היה מוכן לקבל על עצמו אחריות עליהם, ולכן היו נאלצים "לחיות במחתרת". הם פוזרו בין שני בלוקים – 66 ו-23, ובשעת הסכנה היו מעבירים אותם ממקום אחד למשנהו.

על הקטנים, כמו על "גדולים", הקל מאד ההסדר שהושג הודות למאמצייהם של הממונים על בלוק 66, שלפיו לא היו חייבים לעמוד פעמיים ביום בחוץ למיפקדי הספירה. ה"אפל" נתקיים בתוך הצריף, עובדה שתרמה הרבה לשיפור מצבם הפיזי, כי עמידה ממושכת בחוץ, בחורף הקשה של השנים '44-'45, כשאנשים היו מתים בקור, היתה בוודאי קוטלת גם

בחורף קשה זה הורגש גם בכל החומרה המחסור בהלבשה. בגדים מתאימים לילדים לא נמצאו בכלל, ואם היה קיים אפילו מלאי כלשהו, חילקו אותו בין האסירים המבוגרים (בתקופה זו לא לבשו כבר האסירים רק את "בגדי הפסים", אלא התהלכו גם ב"מדי" חיילים מארצות כיבוש שונות). קבוצת היהודים ניסתה בדרכים שונות להשיג אי-אלה חלקי לבוש למען הילדים, אך התוצאות היו זעומות ולא היה להם כל בגד להחלפה. הדאגה והחינוך כווננו עתה בעיקר לשמירה על הניקיון והקפדה על היגיינה אישית.

אם לשם השגת לבוש קשה היה להיעזר באחרים, כי חסרוננו היה מורגש בכל, הרי המזון והשגתו בשביל מאות נערים מורעבים וחלשים הפך למיבצע מאורגן ומתוכנן היטב, בו השתתפו עשרות רבות של אסירים שתרמו להצלחתו. שונים ומגוונים היו מקורות המזון הזה. המפתיע ביותר והאופייני ביותר, אם כי בעל חשיבות סמלית בלבד, היו חבילות המזון מ"הצלב האדום". זכרון חבילות אלה נשאר חרוט עמוק בלבם של אסירי בוכנוואלד. ולאילו מהם שהגיעו לשם לאחר שורה של מחנות אחרים, נראה היה דבר זה כאילו התרחש מעבר למציאות הקיימת⁶⁰. החבילות היו מגיעות לבוכנוואלד כמעט בקביעות ואנשי ה-ס.ס. היו מחלקים אותן בין הבלוקים של האסירים שהיו רשאים לקבלן. לאילו האחרונים היו שייכים הגרמנים, האוסטרים, הצ'כים, הצרפתים וההולנדים. איסור קבלת החבילות חל על סובייטים, צוענים, תחילה אף על פולנים, ומאליו מובן שהללו אסורות היו על היהודים. בתוך הבלוקים היתה החלוקה בידי ההנהלה הפנימית, המורכבת לרוב מחברי המחתרת, והם היו מפרישים מספר חבילות (בערך חמש לחודש) בשביל הבלוק היהודי, ומוסרים אותן לזקן הבלוק לשם חלוקה בין חברי המחתרת השייכים לבלוק. לפי החלטה פנימי, הקיפה החלוקה בבלוק היהודי אנשים רבים יותר ולא רק חברי מחתרת⁶¹. חבילות כאלה הגיעו גם מספר פעמים לבלוק⁶⁶. 62 נוסף לכך שימשו בעקיפין החבילות הנ"ל, שהיו מגיעות בצורה סדירה אחת לחודש, לאסירים רבים מקור מזון נוסף עבור הנערים והילדים.

בימי ראשון וחמישי, בהם היו ארוחות הצהריים דלות ביותר (מרק מסלק בהמות), לא היו האסירים שקיבלו חבילות מחו"ל או שעבדו במקומות בהם היה אוכל אחר, טועמים מהתבשיל הזה והוא היה נאסף ומובא לבלוק הילדים. גם שיירי לחם היו אוספים. בבלוקים של ההולנדים, צ'כים, גרמנים ואחרים הוכנסו סלים ליד השולחנות, אליהם היו משליכים לפעמים שיירי לחם. הרוב לא ידע עבור מי נועדו סלים אלה. הקבוצה היהודית הגיעה גם להסדר כמעט קבוע עם הקאפו של המטבח, בשם אריך, שהיה איש המחתרת, והוא קיבל על עצמו לשלוח תוספת אוכל לילדים על חשבון אותם הבלוקים שהיו פחות זקוקים לכך. החלוקה במטבח נעשתה על פי רשימה שהגיש אריך. הכרעתו היתה אישית ולא נבעה מהחלטות או הוראות המחתרת.

אפילו מאותו בלוק מקולל בו נערכו "הניסויים הרפואיים" זכו הנערים לתוספות אוכל. המחתרת הכללית הכניסה לשם שני יהודים, סנדלר ותופר, כדי שיעסקו במקצועם ויתקינו נעליים לאסירים, דבר שהיה אסור. השניים⁶³, שישבו בבלוק המבודד הזה ועבדו בלי ידיעת ה-ס.ס., היו אוספים את מנות האוכל שהחוליים, רובם קודחים עם חום גבוה לאחר ה"זריקות" וה"טיפולים", לא היו מסוגלים לבלוע, ומעבירים אותן לאלוהו גרינבוים לשם חלוקה בין הילדים.

כתוצאה מכל הפעולות הנ"ל, היוזמות על ידי מעטים אך מבוצעות על ידי רבים וטובים, יכלו הילדים והנערים היהודיים להתקיים.

באוגוסט 1944 הובאו לבוכנוואלד קרוב לאלפיים יהודים מפולין, מהמחנה סקארז'יסקו-קאמיננה⁶⁴. בין הבאים היו אף נערים וילדים⁶⁵. האנשים הגיעו במצב ירוד מאד מבחינה פיזית ונפשית. קדמו לבואם חמישה ימי נסיעה בקרונות דחוסים וסגורים, ללא אוכל ומים. הנשים והבנות שנמצאו באותה רכבת בקרונות נפרדים, הורדו ממנה באחת מתחנות גרמניה.

הפגישה הראשונה עם המחנה, עם האסירים, השאירה עליהם רושם בל ימחה. עוד לפני הכניסה למחנה, בשער, יכלו להבחין בשוני ולקלוט את דברי אסירים פולנים ותיקים⁶⁶, הראשונים בהם נתקלו, והבינו את לשונם. מעבר לשער קיבלו את פניהם אסירים פוליטיים. לא היו מכות ולא איומים ולא נראו אנשי ס.ס. הבאים מסקארז'יסקו היו מופתעים ובדריכות ציפו לבאות.

המיפגש עם קבוצת האסירים הפוליטיים מיד עם הגיעם למחנה לא היה מקרי כלל. מקובל היה על ההנהלה הפנימית של המחנה לשגר אנשים, בעיקר אנשי מחתרת, אל כל משלוח חדש, לקבלו, לטפל בו ואף לעמוד על טיבו. כלומר, למצוא בו את האלמנטים החיוביים, ובעיקר – לגלות את משתפי הפעולה עם הנאצים או כאלה שגרמו למותם של אסירים במחנות מהם באו.

לפי הנוסח המקובל, האנשים עליהם הוטלו תפקידים אלה, היו בעלי לאומיות זהה עם האסירים שזה עתה באו. גם במקרה זה הוטל הטיפול במשלוח מסקארז'יסקו על קבוצת יהודים מפולין⁶⁷, חברי המחתרת. אך שלא כנהוג, נתמנה אחראי עליהם – פולני בשם יוזק, והיהודים ראו במינוי זה ביטוי לחוסר אמון כלפיהם מצד המחתרת, אשר נבע לפי דעתם מהחשד או אפילו הידיעה שהם עוסקים גם ב"מחתרת לאומית" נוסף לפעילות במחתרת הכללית.

הפגישה בין ה"חדשים" והותיקים היתה רוויית מתח, ובאחת העדויות מצאנו את התיאור הבא: "קודם בחום גבוה, מדוכא עד עפר על מות אחי ומחוסר כל אמונה – הגעתי לבוכנוואלד. והנה רוח אחרת מסביב, אווירה שנשתכחה מזמן. יהודים מתרועעים בקירבת ה'משלוח' ומעודדים. על המגרש הגדול לפני המרחץ משמיעים בחורים הוראות תקיפות איך לנהוג: 'יהודים, שבו בשקט, אנו כבר מביאים מים והם יגיעו לכל אחד...! ואחר כך: 'אם יש ביניכם מישהו שהיה במחנות קודמים משתף פעולה, נוגש או איש קאפו – תגלו אותו, אל תפחדו...! המים ששתינו, המקלחת, הבגדים הנקיים, בפעם הראשונה מאז נכנסתי למחנה ריכזו עשו את שלהם והתאוששו"⁶⁸.

להרגשת עידוד זו הוסיפה בוודאי גם לא במעט החלוקה הצודקת של האוכל והתוספות בצורת פרוסת לחם, שהוענקו לילדים ולנערים.

אך מלבד כל אלה התרחש כאן עוד משהו: עודם עומדים על המגרש, נבוכים וחרדים כולם, תוהים על המתרחש, נתקל לפתע גרינבוים באחד מן החדשים והוא שונה בחיצוניותו מאחרים ויוצא דופן במדים ובמגפי הקצינים שלרגליו. נדהם למראה עיניו, ניסה גרינבוים להבין מה פשר ההידור הזה? הוא שאל וחקר, אך לא השיבו לו, והאיש שנשאל השיב בחוצפה: "מי אתה שתשאל שאלות?" אך כבר מהצד לוחש לו מישהו: "זהו ז'ניאק. על מצפוני חיייהם של מאות יהודים". גרינבוים לא שאל יותר, פקד על הבחור לחלוץ את מגפיו. הלה סירב וגרינבוים סטר לו על פניו. תדהמה אחזה בעומדים מסביב. ז'ניאק, "מלאך המוות מסקארז'יסקו", שכולם רעדו מפניו – הוכה. ומיד נשמעו קולות: "זה מגיע לו!"

אך רק למחרת, כאשר באי סקארז'יסקו נמצאו כבר באוהל שהוקצה להם, התרחשו בו מאורעות בלתי רגילים: "קורה כאן משהו שעובר את השגותינו, שממלא אותנו שמחה וגאווה, שיש בו מן הטעם המתוק של הנקמה והסיפוק ומן הריח הטוב של החופש – מתקיימת סלקציה, הסלקציה הפנימית של חלאת המין האנשי, של השוטרים המלשינים המוסרים, של כל "גדולי" סקארז'יסקו... הם מגסים להסביר, לקרוא לעדים, מתחננים לרחמים. קריאות זעם שיתקו אותם. אחדים הסתתרו, אחוזי פחד. ההמון התנפל עליהם. אחדים הצליחו להימלט מן האוהל ואחרים נפלו תחת המכות של המון נסער, כואב ונוקם. שניים הומתו במקום. הם הוכו בנעלי העץ של האסירים"⁶⁹. אלה היו פעולות נקמה ראשונות וספונטניות. הבאות היו מתוכננות על ידי המחתרת ובוצעו בשקט⁷⁰. אמצעים רבים היו בידי המחתרת לסלק אנשים מסוג זה, אך ברוב המקרים קדם לחיסולם משפט ופסק דין. בתי דין בבוכנוואלד היו מוסד כמעט קבוע (רק הרכב השופטים היה משתנה) המופעל עם בואו של כל משלוח חדש למחנה. לא רק עברם של הפושעים ומעשיהם השפלים שעמדו לדין קבעו את מהירות הפעולה וההחלטות של השופטים. היה קיים חשש סביר שאותם משתפי הפעולה עלולים היו גם בבוכנוואלד להמשיך במעשיהם ולסכן על ידי כך חיי אנשים רבים ואת קיומה של המחתרת, ואם לא יספיקו לחסלם – הם ייצאו עם המשלוחים למחנות אחרים ושם יחזרו על פשיעהם. אך למרות כל זאת, למרות ההכרח שהכל יתנהל במהירות ובסודיות, השתדלו לשמור על כללים מסויימים לפיהם נהגו. וכך, למשל, קבעו שבמשפט ובהוצאת פסק הדין לפועל ישתתפו אנשים בעלי אותו מוצא לאומי אליו שייך הנאשם⁷¹. לפני המשפט נחקרו האנשים שהגיעו במשלוח, ורק כאשר הם סיפרו והצביעו על האשמים, והיו אף מוכנים להעיד, נתקיים המשפט⁷².

אך קרה גם מקרה של התעלמות מדעת מפשעיו של אדם. מעשה ברופא אחד שהגיע למחנה, והבאים איתו העידו שהוא אשם במותם של אנשים רבים, ולמרות זאת נדחה המשפט נגדו מיום ליום: "למרות שהיינו קשוחים מאד, אני

ושכמותי, לבותינו נתרככו, כי האיש הביא עמו שני ילדים קטנים... לא רצינו לייתם אותם"73. בזכות ילדיו, איפוא, נשאר אותו איש בחיים, על אף התביעה הבלתי פוסקת של הנהגת המחתרת לפעול גם במקרה זה לפי המקובל. מהעדויות שבידינו לא הסתבר לנו האם היו עוד מקרים בהם הכריעה הקבוצה היהודית על דעת עצמה ופעלה על ידי כך בניגוד להוראות המחתרת, אך מצאנו האשמה כבדה כלפיה בקשר למשלוח מסקארז'יסקו, הטוענת שהמחתרת נקטה בקו שונה וחמור יותר כלפי משתפי פעולה יהודיים מאשר כלפי אחרים. טענה זו, אשר מעלה אותה אליהו גרינבוים, א ח ד

מ ח ב ר י ה ק ב ו צ ה שהוטל עליה לטפל באותו משלוח, לא באה לערער על עצם הפעולה נגד הבוגדים והמלשינים מקרב היהודים, אך יש בה התנגדות לשיטה המיוחדת לדעתו, והשונה מהמקובל, בה נקטה כאן המחתרת. "המשלוח הזה הביא עמו הרבה בעיות שתבעו פתרון דחוף. המחתרת דרשה להוציא ממנו ולחסל בראש וראשונה את האנשים ששיתפו פעולה עם האויב. עניתי שאיני מסוגל לעשות עבודה זו. רציתי שלא נהיה טובים או גרועים מכל יתר הלאומים במחנה, והשיטה הנהוגה כלפי האחרים תונהג גם במקרה זה. דרשתי שיהיה משפט ואם נמצא אותם חייבים, יהיה דינם כשל האחרים. בתגובה על תשובה זו החליטה המחתרת להפסיק את פעילותי האקטיבית"74.

היה זה עונש חמור לאיש מחתרת ותיק כמוהו. גרינבוים מעיד שהשינוי במעמדו הורגש מיד במחנה, וחששותיו שהוא עלול גם להישלח מהמחנה באחד הטרנספורטים היו כנראה סבירים, על אף שנתבדו כעבור זמן. הוא אמנם לא נשלח מהמחנה ואף המשיך בפעילותו היהודית, אך ההוראה לא בוטלה.

אפשר שדעותיו של גרינבוים בנושא זה, דעות יחיד היו. לא מצאנו בעדויות אחרות ואף לא בעדותו הוא שנתמך על ידי חבריו. אפשר כי השקפתם בענין הנידון היתה זהה לזו של המחתרת, אך יכול היה להיות שהם לא העזו להתנגד להוראותיה של המחתרת דווקא בענין חמור זה, שעלול היה להחשידם שהם מגינים על משתפי פעולה יהודיים. היה רק עניין אחד, שלגביו נעלמו כל השיקולים והספקות, והוא הצלת הנערים והילדים מהמשלוח הזה. כאן היה מוכן כל אחד מהקבוצה לקבל על עצמו את האחריות האישית לכך שהוא פעול שלא לפי הוראות המחתרת ובניגוד לשיקוליה ומדיניותה. הפעם, הידיעה ששהותם של אנשי סקארז'יסקו במחנה היא ארעית ושקיימת הסכנה שעם המשלוחים יוציאו גם את הנערים והילדים, אילצה אותם לפעול במהירות ובהחלטיות, והעיקר – על דעת עצמם: "על הילדים שמרנו עד לרגע האחרון. עלי לציין שזה לא היה לפי רצונה של המחתרת. היו בתוכה חברים כה 'אדוקים', שטענו שחבר אחד הינו יותר חשוב מעשרה ילדים. חבר שהיה שייך למפלגה [הקומוניסטית – ר.ק.]. אנו עשינו זאת על דעת עצמנו, המחתרת לא התנגדה באופן פעיל, ואף לא פעלה במיוחד כדי להוציא את הילדים מהמחנה, אך גם לא סייעה במאומה. היוזמה היתה שלנו והכל נעשה על אחריותנו. לו היה קורה משהו, היינו אנחנו, קבוצת היהודים הפולניים שפעלנו במחתרת, נותנים על כך את הדין"75.

בתקופה זו, סוף שנת 1944, הורגשו כבר היטב התמורות בחזית. ההפצצות התכופות של בעלות הברית היו הורסות בתי החרושת בסביבת בוכנוואלד, והרדיו החשאי בישר על מפלות הגרמנים. המוני אסירים ממחנות המפונים במזרח הלכו ורבו ולא פעם היו במחנה כחמישים אלף נפש. כתוצאה של כל אלה, התהווה "תוהו ובוהו" שגרם מצד אחד לכך שה-ס.ס. כבר לא היתה מסוגלת לשלוט במצב, ומאידך – לחוסר שקט תמידי, לציפיה לבאות הכרוכה בפחד ודאגה למה שיעלה בגורלו של המחנה טרם השחרור. לחשש הכללי נוספה עוד החרדה המיוחדת ליהודים והן הדאגה לגורלם של הילדים, כובד האחריות שלא יאונה להם כל רע דווקא עתה, כאשר השחרור נראה קרוב וודאי כמעט. במחנה היו עתה קרוב לאלף ילדים ונוער. אלו שבאו מסקארז'יסקו הוכנסו בחלקם לבלוק 66 ובחלקם צורפו לבלוקים אחרים. הילדים הקטנים, אשר סר מהם הפחד במידת מה, וחשו ביד דואגת ומטפלת בהם, ראו עצמם "חופשיים" כמעט והתחילו להתרוצץ בין הבלוקים שבמחנה, גלויים לעין כל.

האנשים נתקפו חרדה. הם פחדו שהילדים עלולים להתגלות על ידי ה-ס.ס. ואז יקרה שוב הדבר הגרוע מכל, מה שהתנסו בו לא מכבר – משלוח של מאתיים נערים לברגן-בלזן. הם ידעו, ראו ולא יכלו להושיע. אף המחתרת הכללית או שלא הצליחה או שלא ניסתה לשנות את הגזרה והנערים הוצאו. שוב נוכחו לדעת שכאשר ה-ס.ס. מגלה צעירים מתחת לגיל העבודה במחנה, דינם חד הוא – שילוח שסופו מוות. כדי למנוע זאת, היה עליהם להבטיח קודם כל את ה"ליגיות" של הילדים. כלומר, היותם רשומים במשרד כעובדים. לצורך זה היה הכרח לזייף את "תעודותיהם" שהיו ב"שרייבשטובה" על ידי שינוי הגיל. רוב הילדים, בהיכנסם למחנה, מסרו את גילם האמיתי. מעטים הוסיפו לעצמם

שנה או שנתיים (תמיד יש לזכור שלילד בן שש-שבע היה כבר נסיון חיים משלו, שלימדו כיצד עליו לנהוג במצבים מכריעים). נוסף לתיקוני הגיל, הכרחי היה לרשום גם את השם של מקום העבודה או היחידה בהם היה הילד מועסק (באופן פיקטיבי). לאחר כל הסידורים הללו וכאשר קיומם הפיזי היה נראה להם מובטח יותר, ומצבם הגופני, הודות לדאגה והטיפול התמידי, השתפר במקצת, התחילו לדאוג לחינוכם ולבריאותם הנפשית – להשכלתם.

פרק זה, הבא לתאר כיצד ילדים יהודים במחנה הסגר קיבלו את שיעוריהם הראשונים בחייהם: קריאה, כתיבה בלשון אמם ובתולדות עמם – שייך לפי דעתנו לפרשיות המופלאות ביותר והיוצאות דופן ביותר מכל הידוע לנו על המחנות. הגשמת רעיון הלימוד והחינוך היה מותנה בהרבה גורמים. בראש וראשונה, צריך היה למצוא אנשים שיהיו מתאימים ומסוגלים להנחך ולהורות בתנאים אלו. והם אמנם נמצאו. בעדויות חוזר ונשנה שמו של מרדכי שטרנר, או כפי שקראו לו – מוטלה, היה בחור ישיבה לשעבר, משורר, אותו רתמה הקבוצה לעבודת ההוראה – תפקידו ללמד קריאה וכתיבה באידיש. במחנה נמצא כנר יהודי בשם בראנד, אמן שהצליח להכריח לכאן את כינורו 74. הוא זכר הרבה מנגינות יהודיות בעל-פה ויכול היה לנגן וללמד לילדים. דוד נוימן ידע לשיר יפה ותפקידו גם הוא היה ללמד שירה לנערים. ישראל רוב לימד את הילדים היהודים מקרפוט-רוס. מאיר גוטליב היה מכין הופעות מומחזות ומספר סיפורים מתולדות העם. אחיו, אברהם, היה אוסף שירים ורושם אותם. החלוקה המקצועית הזאת, כמו גיוס המורים, היתה פרי עבודתה של "ועדת החינוך" שהקימו ושמתפקידה היה להבטיח את תכנית הלימודים וגם את החומר הלימודי. באין ספרים בידם, היה הכרח להכין את כל התכניות על פי הזכרון. וכך היו מנסים לשחזר במשותף קטעי ספרות, שירי פרץ וגבירטיג, והיו רושמים מה שנשמר עוד בזכרונם ומלמדים.

השיעורים התקיימו בתוך הבלוק. הילדים ישבו כפופים על מיטותיהם באין יכולת להתיישר, כי מעל לראשם היתה קומה נוספת של דרגשים. הם ישבו בשתי שורות, כשפניהם מופנות למרכז, בו עמד לוח – חתיכת דיקט שהצליחו למצוא ולצבוע בצבע שחור. ליד הלוח עמד מרדכי שטרנר וכתב בגיר את האלף-בית. הילדים קיבלו רצועות נייר צרות שנגזרו משקי מלט ורבע עפרון. הם כתבו. לאחר כל שיעור הכרחי היה לשרוף את הנייר ולהחביא את העפרון. מרדכי שטרנר היה מספר והם היו שואלים...

רוב התלמידים היו בנים עד ארבע עשרה, וביניהם צעירים מאד, שזה היה להם הלימוד הראשון בחייהם. היו מחלקים אותם לקבוצות של ארבעים-חמישים "תלמידים", כל קבוצה למדה כמה פעמים בשבוע. הכל התנהל במחירת, תחת שמירה קפדנית של היהודים, יוזמי הדבר. "בזמן השיעורים עמדתי בחוץ ואיתי עוד ארבעה אנשים ששמרו על הצריף מכל הצדדים. היינו מוכנים לפעול בכל מקרה של חשד. חלק מהילדים היינו צריכים להוציא במהירות מן הצריף, אחרים היו נשארים, ולכל אחד מהם תירוץ מוכן מראש" 77. הילדים שאומנו לכל זאת היו צריכים לחסל במשך שניות את ה"מחברות", הלוח, ולתפוס את המקומות שנועדו להם בתוך הבלוק, ואלו שלא היו שייכים אליו לעזבו במהירות. כל האמצעים הנ"ל ננקטו כלפי ה-ס.ס., אשר אילו היו תופסים ילדים יהודיים הלומדים בתוך המחנה שלהם, לא קשה היה לשער מה עלולה היתה להיות תגובתם... אלא שלא רק מפניהם צריך היה להיזהר...

הלימוד באידיש, הוראת כתיבה וקריאה של ה-א"ב העברי, דווקא השיעור בו סופר על תולדות העם היהודי ולימוד קטעי יצירותיו הספרותיות – כל אלה עמדו בניגוד ל"רוח הבינלאומיות" ובעיקר לתפיסה שהיהודים הינם פולנים, צ'כים, הונגרים, ולכן עליהם ללמוד את לשון עמים אלו ואת תולדותיהם. המחירת חייבת היתה, איפוא, להיות כפולה... (ובמחנה היו נערים סובייטים ויוגוסלבים וגם הם למדו, אך כן היה הכל ברור מאלי – לא כן לשון האידיש). היהודים חיפשו פתרון גם לצרה זו ופנו למורים פולנים, שיבואו לבלוק בזמן השיעורים. הללו באו, רשמו על הלוח את האותיות הלטיניות או שהיו יושבים ומקשיבים לשיעור באידיש, בהיותם בטוחים שכל זה מתרחש לפי הוראת המחירת הכוללת גם את נוכחותם (האילמת לרוב). כאן, או לרוב, לאחר שמילאו את חובתם, היו עוזבים את הבלוק – והתלמידים המשיכו ללמוד בלעדיהם.

מעדותו של מאיר גוטליב, שצורף על ידי אליהו גרינבוים לבלוק 66 מתוך כוונה שהוא ישמש מורה ומחנך, אנו לומדים פרטים נוספים על צורת ההוראה ותוכנה: "בבלוק היו ילדים מגיל שש ועד שמונה עשרה. הייתי לוקח עשרים-שלושים ילדים למקלחת שהיתה באותו בלוק, מתוך כוונה שבאם תיהיה ביקורת היא תתחיל באולם והילדים עוד יספיקו לצאת, כי בחוץ היתה שמירה. הילדים ישבו מולי ושרתי איתם שירים, לרוב של מרדכי שטרנר. היו בהם

מוטיבים של נקמה וציפיה לחופש. שפת הדיבור היתה אידיש. הקטנים לא זכרו את העולם שלפני המלחמה. סיפרתי להם על החיים שהיו ויהיו, התקווה שנצא מכאן, וסיפרתי להם על העם היהודי שחי מחוץ לארצות הכיבוש (בארץ ישנם אנשים המזכירים לי עתה: 'אתה חינכת אותו בבוכנוואלד, סיפרת לנו סיפורים...'). לא היה בידי לא ספר ולא עט ולא מחברת, והעיקר היה, לכן, הסיפור"78. ילדים יהודיים, כלואים במחנה הסגר, לומדים, שרים ומנגנים – אפשר שהם עצמם לא עמדו כל כך על משמעות הדבר, אך בשביל המבוגרים, ובעיקר לאלו שהגיעו לבוכנוואלד לאחר מחנות רבים וסלקציות אין ספור, לאלו היתה בתופעה זו הפתעה מרגשת וחוויה עמוקה79.

אף בבלוק נוסף, בלוק 8, התנהלו שיעורים. היה זה בלוק שווה לבלוק 66, בעיקר מפאת הרכבו. אגף אחד של הבלוק היה מאוכלס נערים סובייטיים, האגף השני – נערים וילדים יהודיים מקרפטו-רוס. באגף הסובייטי התנהלה עבודה חינוכית כמעט סדירה. בית הספר נמצא בחסותה של המפלגה הקומוניסטית והמחותרת הסובייטית, שעמידו לרשותו מורים, אמצעי לימוד מתאימים וגם הקפידו שתכנית הלימודים תהיה תואמת לזו הנהוגה בברית המועצות80. לנערים היהודיים ששכנו באותו בלוק אך באגף נפרד לא היתה דריסת רגל לבית הספר הסובייטי למרות שבמקרה זה השפה לא היוותה שום מכשול. הנערים מקרפטו-רוס ידעו את הלשון הרוסית. המורים והתלמידים התעלמו משכניהם, לא ניסו לנהל ביניהם שום פעולה פוליטית הסברתית ולקחת אותם תחת חסותם. יחד עם זאת, אין להניח שהשכנות הזו יסודה במקרה – שיכונם של נערים יהודים בבלוק של נערים המוגנים והמטופלים במיוחד על ידי המחותרת היה צריך למנוע שכנות של אלמנטים בלתי רצויים, שעלולים היו לסכן את הפעילות החינוכית או אפילו את הנערים עצמם81. והנה, נמצא גם פתרון לנערים היהודיים בבלוק 8, וישראל רוב, אסיר ותיק הלוקח חבל בפעילות התרבותית של הבלוק, שזקנו היה אמיל קרליבך, קיבל הוראה להוראות ולטפל בנערים שבבלוק 8. הוא לא ראה עצמו מוסמך לתפקיד ההוראה, אך קיבלו על עצמו. מוצאו מקרפטו-רוס, והנערים שכבר פגש אותם לא פעם היו קרובים ללבו: "בבלוק מצאתי קרוב לארבעים נערים מגיל שתים עשרה ועד לגיל שבע עשרה. לימדתי קצת חשבון, קצת כתיבה, קצת גיאוגרפיה. עשיתי איתם התעמלות. לימדתי אותם בלשון אידיש. ספרי לימוד לא היו בידי. הייתי חניך בני-עקיבא בצ'כיה וקיבלתי חינוך ציוני, אך על הארץ לא ידעתי הרבה ולא היתה לי אפשרות ללמד עליה. בתקופה זו הייתי גם תחת השפעתם של מנהלי בלוק 22 וברוח זו לימדתי"82.

"רוח" זו, כפי שמעיד רוב עצמו, היתה יותר קרובה לרוחו של אמיל קרליבך וחבריו מאשר למורשתו הרוחנית שלו, ויתכן שהיה בכך גורם חשוב שקבע, נוסף לכשרונותיו וארץ מוצאו, את בחירתו כמחנך. אך בהמשך עדותו של רוב היננו מוצאים קטע המתאר חוויה אחת שהשפיעה לפי דבריו על שינוי דרך מחשבתו ופעולתו: "...מול בלוק 8 נמצאה המחלקה הפתולוגית, בה עבד יהודי אחד מאוסטריה. לא ברור לי כיצד הצליח יהודי להיכנס למחלקה זו והאם דבר מוצאו היה ידוע למישהו. והנה, איש זה, קרה לי פעם לחדרו אל המחלקה והתחיל להטיף לי מוסר. הוא הזכיר לי שאני יהודי וילדים אלו הם יהודים, ושעתיד היהודים הוא בארץ ישראל. הוא חזר על הדבר פעם ועוד פעם, ואני – דבריו נקלטו אצלי בקלות"83 ...

שמו של היהודי הנ"ל, שדבריו עשו עליו רושם כה עז ונחרתו בזכרונות לתמיד, לא נודע לרוב, אך הוא בודאי היה יחיד שעקב אחר המפעל החינוכי וחרד לתוכנו, והיה מוכן לצאת מ"המחותרת שלו" למען לשכנע את המורה הצעיר שעליו לחנך את תלמידיו ברוח יהודית ציונית, אלא שאת רובם לא צריך היה לשכנע. החינוך היהודי מצא את ביטויו בהופעות פומביות שהכינו בפרקי שירה שקראו, בלשון האידיש, בה היו מזמרים את שיריהם.

הופעות כאלו היו מתקיימות לרוב בימי ראשון אחר הצהריים, הפנויים לרוב מן העבודה. לפי ההוראות, צריך היה להקדיש שעות אלה לניקיון, אך בשביל היוזמים והמחנכים היוו שעות אלו הזדמנות לאסוף את הנערים לשירה בציבור, או לשמיעת מוסיקה. ברנד היה מנגן בכינורו מנגינות, שבעבר הרחוק היו שרות להם האמהות, וזה היה מחזיר אותם אל בית ההורים, אל ילדותם. לפעמים היו מארגנים שעות קריאה בעל-פה, וילדים מוכשרים, שלימדום קודם לכן, היו מופיעים וקוראים קטעי יצירות. אחרים היו שרים סולו, והיו גם שהתחילו לכתוב בעצמם ולקרא את סיפוריהם. כל זה היה מתרחש בפנים, ובחוץ היתה עומדת שמירה מוגברת שהשגיחה בשבע עיניים שמא מתקרב איזה "אורח" בלתי רצוי. וכאשר האירה להם ההצלחה פנים, והם יכלו להמשיך בפועלם, והנערים והילדים התחילו לגלות כשרון ויכולת, החליטו לערוך ערבי אמנות. כבר היתה להם במה למלא ערבים אלה, כי היתה מקהלה והיו הקראות, ולבסוף גם הצגת תיאטרון. "למרות שאין הדבר מצלצל כאמת, אך שיחקנו תיאטרון. בחרנו בילדים

מוכשרים, לימדנום תפקידים, מצאנו בשבילם תלבושות להצגה – והם, השחקנים, היו עולים על השולחן ומציגים"84.

פעם הוחלף השולחן בבמה של ממש, אותה הקימו בבלוק 66 להצגת התיאטרון. פעמים נתקיימו הצגות כאלה או ערבים כאלה בבלוק 23, בו הזקן לא היה יהודי, אך נמצא בו גרינבוים עם אנשי קבוצתו. לערב הגדול הראשון אליו התכוונו זמן רב, הזמינו אורחים יהודיים מבלוקים אחרים. אך לאחר מכן, כאשר הצליחו וה"שחקנים" התרגלו לקהל, היו מזמינים גם לא יהודים. בין האורחים היו האנשים איתם קיימו קשרים הדוקים במשך כל הזמן, אלו שהגישו עזרה וסיוע לילדים ולנערים. מלבד הכרת תודה שרחשו להם, ביקשו יוזמי המפעל להעמידם על טיבה של הפעולה החינוכית הנעשית על ידם, ולהוכיח שאין היא אנטי-מהפכנית ונוגדת את רוח המחותרת. הם היו מתרגמים את לשון ההקראות, מסבירים את תוכן השירים והאורחים הקשיבו, הסתכלו והתפעלו.

פעולות תרבות בימי ראשון בשבוע לא היו אמנם חידוש בבוכנוואלד. בידינו עדות מפורטת על פעילות קבועה ומקיפה שטחים רבים בבלוק 22, המאוכלס סופרים, עתונאים, אנשי האינטליגנציה היהודית מגרמניה, וינה וצ'כיה85, אלא שהיה קיים שוני – שוני בלשון ובתוכן: גרמנית ואידיש, מוסיקה קלאסית ושיירי-עם יהודיים, גיתה וגבירטיב. והנה קרה (ישנה סברה שהיוזמת היתה דווקא הקבוצה הלאומית) ואורגן פעם (ואפשר מספר פעמים) ערב משותף, עם תכנית המורכבת משני חלקים – אידיש וגרמנית. ואלו שמזמן ואולי אף פעם לא שמעו שירה באידיש או מוסיקה יהודית, וביניהם גם אלו הטוענים שאינה קיימת תרבות יהודית מיוחדת, נאלצו להודות שבכל זאת נהנו מהתכנית וש"החלק היהודי" היה אפילו המוצלח ביותר.

באחד הערבים, שאפשר והיו בו פחות כוונות ל"יצוא", ואף לא ידוע לנו אם נוכחו בו הרבה אורחים מהחוץ, נתקיימה מסיבה לכבוד ימי הולדתם של שלושה ילדים. אין המאורע הזה פחות יוצא דופן מאשר כל המסופר לעיל, אולם תוכן הברכות בהן ברכו המבוגרים את בעלי השמחה, שיווה לערב זה מעמד מיוחד, והיננו מוסרים אותן (בהשמטות קלות) בתרגומן המדוייק86:

"נתכנסנו יחד איתכם, ילדים, להופעה אמנותית, ובהזדמנות זו החלטנו לחוג את יום ההולדת של אחדים מחברינו הצעירים ביותר. לך, חאמק87, מלאו היום אחת עשרה שנה. יודעים אנו מה לאחל לך, ילד יקר, אבל לא נעשה זאת עכשיו, ואם נזכה ומשאלותינו תתגשמה, יהיה בכך הזדמנותנו. היום, כאשר הינך כבר מבוגר כל כך ונבון, למרות גילך הצעיר, יכול אתה להבין מה אנו עושים למענכם, וכיצד אנו 'משחקים' עם החיים כדי לבצע את הדבר הקטן ביותר למענכם. קח לך זאת לדוגמה בחיים, ותאמר תמיד לעצמך שהאדם אינו חי בודד בעולם. אל תשכח את חבריך כאשר יהיה לך טוב, ועתה, שזו עת צרה לך ולאחרים הנמצאים באותו מצב, עזרו אחד לשני ואז יהיה לך יותר קל לשאת את הסבל. דודל88. יום הולדתך האחד עשר היה לפני כמה חודשים, אך אנו רוצים במיוחד לברך אותך... שמענו מאביך הנמצא פה איתנו, כמה חזק רצונך לחיות וכמה עזרה לך בזה חכמתך. אנו מאחלים לך ולמשפחתך שתוכלו להישאר יחד עד הסוף ולזכות למה שאנו מקווים..."

ליפקה89 היקר, מלאו לך כבר עשר שנים וחודשיים. לצערנו, לא יכולנו לחוג את יום הולדתך במועדו. הינך כבר די נבון להבין מה מתרחש סביבך, ואתה יודע שציפינו להזדמנות בטוחה כדי לערוך ערב כזה. אני רוצה היום לברך גם אותם ילדים, שאינם יודעים או אינם זוכרים את תאריך לידתם. אין בכך חשיבות, ילדים, באיזו שנה או יום האדם נולד; אך חשוב הוא כיצד הוא מתחנך. אנו חיים בזמנים של חוסר בית וחוסר אמ ואב, שהם הינם המחנכים העיקריים של הילד, ולכן, ראינו כהכרחי ללמדכם ולהורות לכם, ולו אפילו מעט, כדי שלא תישארו זרים איש לרעהו, וכל אחד מכם, לעמו שלו".

בעוד הפעילות היהודית המיוחדת נמשכת, בעוד המחותרת הכללית על החטיבות הלאומיות מגבירה את הכוונות ומחזקת את המשמעת, נעמד המחנה כולו בפני המאורעות הגורליים של ראשית ימי אפריל 1945. להיות מוכנים לימים ושעות אלו, המבשרים את קץ המחנה, ותקוות השחרור, היה המטרה המרכזית של המחותרת. ברשותה נמצא נשק שהצליחה להשיג עת הופצץ המחנה מהאוויר, באוגוסט 1944. את התווה ובוהו שנשתרר אותה שעה בין הגרמנים, ניצלו אנשי הארגון כדי לגנוב כמות ניכרת של נשק ולהחביאו בתוך המחנה. תאים לוחמים 90 היו קיימים כבר מזמן, והידיעה שלרשותם יעמוד נשק בשעת הצורך העלתה את המורל והגבירה את בטחונם בכוחות עצמם והתקווה שלא יוכלו לחסל את המחנה ללא התנגדות מזויינת.

עם התקרב החזית ותחושת הקיץ המתקרב, נעמדו בפני השאלה המכרעת של קביעת המועד למרד והערכת הנסיבות המתאימות להצלחתו. המחלת החליטה לא לדחוק את הקיץ ולא לגרום לשום פרובוקציות טרם זמן. אך להיות מוכנים להתנגדות מזויינת בשעה של סכנה ממשית.

בחודש מרץ תכפו התקפות האויר של בעלות הברית. הערים וויימר ו-ינה נפגעו קשות. אסירי בוכנוואלד יכלו לראות את להבות האש המתפשטות עם כל התפוצצות. במחנה התחילה אנדרלמוסיה. מסדרי הבוקר הופסקו. ב-3 באפריל קרא פיסטר מפקד המחנה מטעם

ה-ס.ס. את האסירים הגרמניים לאסיפה ונאם בפניהם. הוא הודיע שאמנם ידוע לו על קיום המחלת במחנה, אך יעץ לא להתחיל בשום פעילות פרובוקטיבית. הוא הבטיח שלא יאונה לאסירים הגרמניים כל רע, ובמקרה ויהיה פינוי הם ישארו במחנה⁹¹.

כל העבודות בשטח בוכנוואלד הופסקו. האסירים התהלכו מודאגים, מתוחים, פנויים מכל עבודה. בתוך המחנה לא נראו אנשי ה-ס.ס., המסדרים חדלו להתקיים. נפוצו שמועות על פינוי המחנה. מעל לחמישים אלף אסירים ציפו מאחורי גדרות התיל. מה יביא להם היום, השעה?

ב-4 באפריל הועברה דרך רמקולים פקודה, שעל היהודים להתאסף מיד במגרש המפיקדים. הפקודה נשנתה וחזרה. ביהודים אחזה בהלה. משמעות הפקודה ברורה היתה בשבילם. נפוצו שמועות שמתכוונים לשלוח אותם למחנה אחר, לצרף אותם למשלוח המיועד לחו"ל, שהימלר בעצמו מברר אפשרות כזאת. היהודים חשו שמקור השמועות הוא ב-ס.ס. וידעו שכל יציאה מהמחנה עתה פירושה מוות. רק לפני ימים ספורים היו עדים לבואם של האנשים מאורדוף. שנים עשר אלף איש מנה המשלוח כאשר יצאו משם, וכמה מהם הגיעו? רק בדרך הקצרה בין וויימר לבוכנוואלד נפלו עשרות קורבנות. אך קודם לכן הומתו מאות יהודים מחוסרי מגן על ידי "היטלר-יוגנד" בעזרתן הפעילה של הנשים הגרמניות פרועות וצמאות⁹².

מה היה עליהם לעשות, איפוא? להתייצב על המגרש ולציית לפקודה – כלום יכולים הם? והיכולים הם לא לציית? הדעות היו חלוקות⁹³. הם חיפשו עצה ותושיה וביקשו לקבלן מאת המחלת.

מה היתה עמדתה באותו יום, מה היתה התשובה שניתנה על ידה לחבריה היהודים וליהודים בלתי מאורגנים – אין באפשרותנו לקבוע בצורה חד-משמעית. בעוד שבועות 94 אחת נאמר שהארגון הלוחם הורה באופן מפורש לא להתייצב על המגרש והיהודים שפעלו במחלת קיבלו פקודה למסור הוראה זו לכלל היהודים, מוצאים אנו במקום אחר שהקבוצה הלאומית היהודית, יחד עם הקומוניסטים היהודים (שהפעם נגע הדבר גם להם), החליטו על דעת עצמם לא למלא אחרי פקודות ה-ס.ס. ולא להתייצב. והמחלת, בדיעבד, קיבלה עמדתם⁹⁵. וכאשר יכולה היתה להתקבל לפי הנ"ל תמונה שכך או אחרת נמסר ליהודים שאין לצאת למגרש. עדות נוספת מצביעה על העובדה שדווקא יהודי בלוק 22, לשמע הפקודה, יצאו את הבלוק (שהיה אחד מבין שני הבלוקים היהודיים ה"טהורים") ואיש מהם לא ידע מה עליו לעשות ואיש גם לא מסר כאן שום הוראה מוסמכת⁹⁶ – והרי דווקא בבלוק זה היה מספר ניכר של חברי המפלגה הקומוניסטית והמחלת, והדבר מעורר תמיהה. מכל מקום, למרות השוני בהערכות, למרות שדיירי בלוק 22 כבר היו בחוץ (אך עדיין לא במגרש), עובדה היא שאין איש חולק עליה באותו 4 באפריל שלאחר הצהרים, לא הופיעו היהודים על מגרש המסדרים⁹⁷.

ה-ס.ס. לא הגיבה תחילה על מרד גלוי זה, היא אף לא העיזה להיכנס אל תוך המחנה. הלגראלטסטה הראשון נקרא לשער ונשאל "היכן היהודים". הוא השיב שבמחנה אינם כאלה, ושהובטח לו לא להוציא אנשים. הוא נאסר במקום על ידי ה-ס.ס. והושלך לבונקר⁹⁸.

ירד הערב, אך המתיחות לא פגה. במחנה שרר שקט מוזר. בשמונה בערב הגיעה לבלוקים משטרת המחנה והודיעה שלפי פקודת ה-ס.ס. על היהודים לצאת מיד למיפקד. היהודים השיבו שלא ילכו, שאת גוויותיהם תוכל ה-ס.ס. לקחת מכאן בעצמה. השוטרים, אסירים צרפתים ובלגים, הביעו הערכה לעמדה זו ואף אמרו שיעזרו ליהודים בשעת הצורך, אלא שאת הפקודה היו חייבים למסור.

המתיחות הלכה וגברה. בערב נשמעה באמצעות הרמקול פקודה חדשה, שהכריזה על מיפקד כללי של המחנה, שיערך למחרת בבוקר בשעה שמונה ("Algemeiner Zahlappel"). היהודים לא עצמו עין על אותו לילה. היו שחיפשו מקומות מחבוא בבלוקים אחרים והתערבו בין אסירים לא יהודים. הקומוניסטים היהודים, ותיקי המחנה, ניסו לנצל את השהות שניתנה להם והקשרים שעמדו לרשותם, כדי להכניס שינויים בכרטסת ולזייף שמות ומספרים. הילדים והנערים שהיו בבלוק 23 הועברו לבלוק 66, שנחשב כארי.

אך גם באותו לילה נמצאו אופטימיסטים שהאמינו שהגזרה נגד היהודים בוטלה ובמיפקד הכללי לא יאונה להם כל רע. דעה זו רווחה, למשל, בבלוק 23, והיא מתוארת בעדותו של רוב בזו הלשון: "בשעה ארבע בבוקר יצאתי מהמחבוא וחזרתי לבלוק... נמסר לי על הפקודה החדשה, שלא רק היהודים, אלא כל המחנה חייב להופיע למיפקד בבוקר, שלא בוצעה כל פעולה נגד היהודים ושאמיל קרליבך גזז את שערותיו והופיע בפני מפקד המחנה וביקש רחמים על היהודים ושבעקבות שיחה זו החליט קרליבך שעל היהודים לצאת למיפקד יחד עם כולם וכי אין מקום לדאגה. גם אני האמנתי בקרליבך".

למחרת, עם בוקר, נמצאו כל האסירים על המגרש. הם עמדו לפי בלוקים, היו נוכחים בהפגנת כוח של ה-ס.ס. שעלו על המגרש. האסירים נתפקדו, אך במקום הפרוצדורה הרגילה, נשמעה הפקודה: "בלוק מספר 22 ו-23, שמאלה פנה!" המילה "Jude" לא נשמעה, הספיקו המספרים... רק עכשיו הבינו רובם שה"אפל הכללי" לא בא אלא לשמש מלכודת ליהודים. התחילה בריחה המונית. האנשים רצו לבין שורות הבלוקים האחרים וניסו להתערב בין האסירים הנוצרים. אנשי ה-ס.ס. נבוכו. הם עזבו את המגרש מבלי לקבל הוראות מתאימות, ואמנם חזרו מיד, וקראו ליהודים להתייצב מרצונם החופשי, בהכריזם שלא יאונה להם כל רע. אך היהודים לא התייצבו מרצונם הטוב. הם המשיכו בנסיגות הבריחה לכיוון המחנה בהסתננות, בריצה, אולם כל הדרכים למחנה היו שמורות וסגורות, ולא היה לאן לברוח ואיפה להסתתר, למרות שרבים ואפשר רובם, קרעו מעליהם את המשולש הצהוב, סימן ההיכר הבולט. ה-ס.ס. רדפו אחרי הנסים ודחפו אותם בכוח אל המגרש. יהודי אחד התנפל על איש ס.ס. שרדף אחריו, זה ירה בו במקום 99. אחרים נאלצו לחזור למגרש. אמיל קרליבך עם רוב אנשי הבלוק (היו כאלה שלא האמינו לכתחילה ב"אפל" זה, ובעוד מועד התחבאו בבלוקים של הנוצרים), מובאים לצריף בשטח הקרמטוריום ומבחוץ ניצבת שמירה. הכל נראה היה כבר אבוד לנמצאים בפנים, כאשר במפתיע התחילו להגיע למקום בלוקים של צרפתים והולנדים. בואם גרם למהומה מחודשת, החלו צעקות, שהכניסו כאן ארים ויהודים יחד 100. ה-ס.ס. פקדה על האריים לצאת והיא פיקחה על היציאה. חלק מהיהודים הצליח לצאת כארים.

אולם שום תחבולה, ותהא הנועזת ביותר, לא הצליחה למנוע את יציאת הטרנספורט. מקרוב לששת אלפים יהודים במחנה הגדול, הוצאו באותו יום כאלף וחמש מאות איש. למחרת נוספו אליהם יהודים מהונגריה, שהגיעו זה לא מכבר מאורדורף 101.

ב-6 באפריל תבעה ה-ס.ס. את הסגרתם של ארבעים ושישה אסירים פוליטיים על פי רשימה מוכנה מראש. הנהגת המחתרת החליטה שאיש מאלה לא יתייצב, אם גם יגרום הדבר למאבק גלוי. הארבעים ושישה הסתתרו בתוך המחנה. אך באותו יום הוצאו שלושת אלפים יהודים נוספים מבוכנוואלד... לאלו לא היו כבר רכבות, והם יצאו לדרך – רגלי. ב-7 באפריל תבע פיסטר ארבעה עשר אלף איש לטרנספורט. הועד הבינלאומי של המחתרת הורה להשהות את ביצוע הפקודה, מתוך נסיון להרוויח זמן, אולם לא ניתנה הוראה לסרב למלא אחרי פקודות ה-ס.ס., תוך החלטה לא להקדים על ידי כך את פרוץ המרד. אלף וחמש מאות אסירים הועמדו למשלוח, אך ה-ס.ס. לא הסתפקה בכך, וכאשר אנשיה המזוייניים נכנסו אל המחנה, העמידה המחתרת לרשותם ארבעת אלפים וחמש מאות אסירים נוספים 102.

ב-9 באפריל הוצאו מהמחנה הקטן ארבעת אלפים ושמונה מאות אסירים, ולמחרת בבוקר עוד תשעת אלפים מאתי ושמונים. חלקם התייצבו בעצמם, רובם הוצאו בכוח 103.

בלוק הילדים והנוער, בלוק 66, אף הוא היה כידוע במחנה הקטן. כל הצווים והפקודות שהושמעו בימים אלו היו מכוונים גם אליהם. גילם הצעיר לא יכול היה לשמש נימוק מקל בשיקולי ה-ס.ס., השפעתו היתה הפוכה. אך אם עוד קיים היה סיכוי כלשהו לאיש מבוגר להחזיק מעמד במצעדי המוות, לגבי נערים אלו לא היתה קיימת שום תקווה. ברור היה שיציאתם מהמחנה היא קץ חייהם הצעירים.

כל המאמצים שנעשו להצלתם, כל הסכנות בהם עמדו עד כה, כל ההקרבה והאהבה שליוו אותם – הכל ששימש תוכן החיים ורמז את בשורות העתיד, נראה בבת אחד מחוסר טעם ומשמעות, אם לא יינתן להציל צעירים אלו ברגע האחרון. והם, הצעירים בעלי הנסיון של זקנים, חיכו בלי דעת מה יעלה בגורלם:

"הגיעו הימים הגורליים של אביב '45 – ואנו לא ידענו מה יביאו לנו הימים הקרובים. היו שמועות על חיסול ועל טרנספורט. שמענו את הפקודה הגורלית: 'כל היהודים, להתייצב במגרש המיפקדים!' והרגשנו שזהו הסוף, ושאונו צריכים להיות בין הקורבנות. אך החברים לא עזבו אותנו גם ברגעים גורליים אלו"103. אליהו גרינבוים וברוך גולדברג הזהירו אותם בפני ההתייצבות. הבלוקאלטסטה שלהם, הצ'כי וסגנו גוסטב שילר, אמרו להם לא ללכת – לא ללכת – כי הם לא יהודים ושעליהם לומר זאת כשיבואו לקחת אותם בכוח. להתנגד, לשכב על המיטות, להתחבא, אך לא לצאת את הבלוק. והם לא הלכו. "ומשנכנסו אנשי ה-ס.ס. לבלוק שלנו לחפש את היהודים, לא מצאו כאן אף אחד. זקן הבלוק אמר להם שאין כאן יהודים אלא ילדים צ'כים, פולנים וצרפתים"104.

אך זאת היתה רק ההתחלה... כי אחר כך היה המסדר הכללי והם הוצאו בכוח מהבלוק והועמדו יחד עם כל האסירים על המגרש. לשמע הפקודה המכוונת ליהודים, כשאסירים אחרים יכלו לחזור לבלוקים, הם התחילו לרוץ ולא נשארו במקום.

"אני חושב שרובנו ברחנו, היו מועטים שנשארו במקום ונתפסו (הם הובלו לאחר טלטולים נוראים לטרזיינשטט, וכמה מהם רק זכו להשתחרר), רצנו והסתתרנו בין הבלוקים. הודרכנו על ידי האסירים שעמדו בפנינו וצעקו: 'לרוץ, לרוץ ולא לעמוד' – הגעתי לבלוק של הצ'כים".

רוב הילדים לא הצליחו לברוח ולהסתתר. ישראל רוב, שנכלא באותו יום עם הבלוק שלו בשטח הקרמטוריום, ראה כיצד מגיע לשם גוסטב שילר עם הבלוק שלו בצורה המאורגנת ביותר.

את רוב הילדים שנתפסו למשלוח הצליחו להוציא בתחבולות שונות, בין היתר הם הוברחו באותו ערב בדוודי האוכל משטח הקרמטוריום. הם חזרו לבלוק 66 וכאן התרכזו מעתה הפעילים היהודיים, שטיפלו בהם כל הזמן. יהודים אחרים, אלה שנשארו עדיין, היו מפוזרים במחנה הגדול, בין בלוקים שונים והקשר בימים אלה במילא היה רופף ביותר.

לפי שעה הם ניצלו, וכל שעה נוספת שזכו בה – קרבה אותם לחופש. ב-9 וב-10 באפריל נמשך הפינוי במחנה הקטן, אשר כמעט והתרוקן מתושביו האסירים בני הלאומים השונים. המעבר למחנה הגדול היה בלתי אפשרי. ההישארות בבלוק היתה כרוכה בסכנה. הנהלת הבלוק התחילה לחפש מקומות מחבוא ולהסתירם: "כשראה זקן הצריף כיצד מפנים את הכל בלי יוצא מן הכלל, התחיל להסתיר אותנו בכל מיני מחבואים, ובעצמו היה מביא לנו את האוכל"106. ובינתיים במחנה הגדול, שנשארו בו עדיין מעל עשרים אלף אסירים, התרחשו מאורעות גורליים. המפקד פיסטר, המבצע את האבוקאציה החלקית של המחנה, היסס אם למלא אחר הצו על פינוי הכללי והמוחלט (כוחה של המחתרת, מכתב שהגיע אליו על ידי אחד הצנחנים האנגלים ממשרד המלחמה האנגלי, כביכול השפיעו על היסוסיו).

ב-11 באפריל הגיע ה-ס.ס. אובר-גרופן-פירר וולדק פירמונט (Waldeck Pymont) כדי לפקד על הפינוי. זיהויים של היהודים שעוד נותרו וארבעים ושישה הפעילים הפוליטיים יכול היה להתבצע רק אילו היו הללו עוברים את השער, אך אלו החליטו לא לצאת. וולדק הודיע שיפוצץ את המחנה על כל אשר בו, אך כבר היה מאוחר מדי. הנהגת הארגון נתנה כבר הוראות להתכונן להתנגדות מזויינת, לתפוס עמדות. היה סיכוי למאבק מזוין, אך ה-ס.ס. לא התקיפה. הם קיבלו הוראות להתרחז מחוץ למחנה ועזבו אותו בהשאירם את המשמרות על מגדלי הפיקוח. אסירים מזויינים תפסו את העמדות וחסלו את המשמרות, חתכו את גדר התיל והניפו דגל לבן. הפיקוד על המחנה עבר לידי הועד הבינלאומי של המחתרת.

הטנקים האמריקנים הראשונים מצאו את בוכנוואלד משוחררת. כמה שעות לפני כן שכבו עוד ילדים ונערים יהודיים במחבוא, חרדים ומקווים, קולטים את הקולות והשמועות ומצפים: "שמענו הפצצות וידענו שהגרמנים נסוגים. היו יריות. אני זוכר שמישהו נכנס ואמר לילדים לשכב על הרצפה. שכבנו, ומכיוון שהיו יריות מסביב, חששנו להיפגע. אחר כך איני זוכר איך ולמה ירדנו למרתף. אולי בגלל שפחדנו שעוד יבואו גרמנים לחפש אותנו.

כשיצאנו מהמרתף כבר לא היו גרמנים, הגדר היתה פרוצה. ראיתי אסירים עם נשק ביד. התחלתי לרוץ יחד עם הילדים. רצנו ביער למטה, אל כיוון הכביש. לבושים ב"פסים" עם המספרים. כאשר התקרבו לכביש, ראינו צבא

ולא היינו בטוחים איזה צבא זה. עד שמישהו הבחין בכוכב אמריקני על הטנקים ואז נופפנו להם בסמרטוטים לבנים ורצנו לכביש. שיירת הצבא נעצרה. ניגשתי לחייל אמריקני, אחזתי בידו ולחצתי אותה. לא ידעתי אנגלית. הוא היה נבוך מאד. השיירה זזה ואנו הלכנו בכיוון הנגדי. ושוב נעצרה השיירה, החיילים שאלו כל אחד מאיתנו מאין הוא. אמרתי: אני יהודי. פתאום התרומם חייל אחד מתוך הטנק ופנה אלי באידיש: 'דו ביסט א ייד?' (האם אתה יהודי?)¹⁰⁷.

הערות

1. עתון ליהודים המשוחררים במחנות - "תחיית המתים" בוכנוואלד. 4 במאי 1945.
2. עוד קטנים הינכם ילדים, וכבר כה גדולים אתם
ובלי חיקה של אם על דרגשים גדלתם
וממבט מחנך של אב מנועים
ילדים מאחורי סורגים כלואים...
3. מגרש המיפקדים.
4. בנין המשק של ה-ס.ס.
5. אולם לפי עדותו של אבי הילד דוקטור צוויג (בארכיון "יד ושם") בימים האחרונים והמכריעים ביותר, לפני השחרור, ניצל הילד - שלא כפי המתואר בספר - בראש וראשונה הודות לתושיה ואומץ לבו של אביו. הספר, בצורת רומן, יצא לאור ב-1958 בגרמניה ותורגם ללשונות רבות.
6. מ'-ארכיון "מורשת", בית עדות על שם מרדכי אנילביץ'.
7. ס' ב' - ע' 18.
8. Berufsferbrecher - סימנם משולש בצבע ירוק. במחנה כינו אותו "הירוקים".
9. סימנם "משולש אדום".
10. S.S. Standartenfuhrer Karl Koch היה מפקד בוכנוואלד עד שנת 1942 (ב-1944 דן אותו בית דין של ה-ס.ס. למוות).
11. הנתונים הנ"ל הם לפי קוגון ע' 210-208 והשווה ס' ב' - אמיל קרליבך ע' 126-125 לפיו הקבוצה הראשונה מנתה אלף איש. מדכאו הובאו ב-23 בספטמבר אלף יהודים ובנומבר שנים עשר אלף.
12. יעקב וורבר - יו"ש ע' 1 (אידיש): "האנשים שנורו לא היה בכוננתם לברוח. הם ברחו מהמכות בלי לדעת לאן הם רצים. הם עברו את הגבול ושם נורו". וראה גם ס' ב' - פליקס ראוש - ע' 109.
13. Blank S.S. Scharfuhrer Hinkelmann קיבלו את הפיקוד על המחנה הזה. המובאה מעדות יעקב זילברשטיין - מ' ע' 3.
14. אליהו גרינבוים - יו"ש ע' 14.
15. שם ע' 15.
16. ס' ב' - ראוש - 110, ורבר - יו"ש - 11.
17. ורבר - יו"ש, ע' 1, 3.
18. שם.
19. זילברשטיין - מ', ע' 4.
20. א. גרינבוים - דברים מוקלטים בכנס יוצאי בוכנוואלד - מ'.
21. גרינבוים - איש "החלוצ" מטרנוב שבגליציה. היה בהכשרה. עם פרוץ המלחמה גויס לצבא. השתתף בקרבות ונפצע. נאסר על ידי הגרמנים ונשלח לבוכנוואלד עם המשלוח הראשון של יהודי פולין. חי בארץ.
22. סילמן וטרייסטר - חברי המפלגה הקומוניסטית. היו פעילים במחתרת של בוכנוואלד. סילמן הועבר לאושוויץ ואף שם המשיך בפעילותו. שניהם נשארו לאחר המלחמה בפולין.
23. וולקן - מוצאו מבילסקו. היה בארץ ישראל וגורש ממנה כקומוניסט. פעיל במחתרת המחנה. כתוצאה מהלשנה נרצח על ידי ה-ס.ס. בקיץ 1940 בבוכנוואלד.
24. פרנקל - מוצאו מטומשוב-מזוביצקי, חי בארצות הברית.
25. "Revier" - כינוי לבית חולים ומרפאה בבוכנוואלד. כבר בראשית שנת 1938 הצליחו ה"פוליטיים", להחדיר שלושה מאנשיהם לעבודה במקום חשוב זה, שהיה עד כה מבצרם של ה"ירוקים". בין השלושה היה הקומוניסט הגרמני הבולט ולטר קרמר (ס' ב' - ע' 582).
26. יעקב זילברשטיין מוסר בעדותו (מ' - ע' 3) על אסיר פוליטי גרמני בשם האנס, שעבד ב"ראויר", והיתה לו הרשות להיכנס במשך היום ל"צלטלאגר". הנ"ל הביא לעד תרופות, בשעה שחלה בדיפטריה ועל ידי כך הציל את חייו. "הנס היה איתנו בקשר תמידי, היה מעודד אותנו, הצעירים, שנחזיק מעמד ויעבירו אותנו למחנה הגדול, ושם, היה אומר, נדאג לכם לעבודה קלה".
27. "רוב הקומוניסטים הגרמנים במחנות, כשנסגרו בפניהם הקשר עם העולם הרחב, נשארו עומדים מבחינה פוליטית וטקטית בעמדותיהם משנת 1933" - קוגון - ע' 310.

28. אין בדינו רשימה מלאה ומהימנה של קומוניסטים יהודיים הפעילים במחתרת המחנה. ליד השם שאינו ניתן תמיד לזיהוי כיהודי, מופיע הציון "Deutschw Kamerad" או "חברים אוסטרים" (לדוגמה: מקס וולקן חבר גרמני). יש, לכן, להניח, שמספרם ומשקלם היה רב יותר מאשר ניתן להוכיח.
29. לפי הנהוג המקובל, יכול היה להיות בלוקאלטטה או למלא תפקיד מינהלי בבלוק היהודים בבוכנוואלד רק יהודי שמוצאו מגרמניה ואוסטרי או יהודי למחצה. ליהודים ממזרח אירופה לא נמסרו כל תפקידים מינהליים.
30. גרינבוים – יו"ש ע' 19-21, מ' 4-5.
31. וראה גם ורבר יו"ש – ע' 3-4. העד צורף למחתרת על ידי אמיל קרליבך בשנת 1942.
32. ישנה הערכה שמבין מאתיים שבעים וחמישה האנשים שהגיעו, נשארו כעבור כמה שבועות שבעים איש בלבד. לאחר המלחמה שרדו יחידים מתוך השלושת אלפים מאתיים היהודים שהובאו בשנת 1939 לבוכנוואלד.
33. הנער הוא אפרים ברנר, הנמצא בארץ. ולטר קרמר נרצח על ידי הנאצים בנובמבר 1941.
34. זילברשטיין – מ' 4-5.
35. לינדנבאום אברהם (אדולף) – יו"ש – 7.
36. זילברשטיין – מ' 5.
37. שם.
38. בתקופה יותר מאוחרת, כאשר הביקוש לכוחות מקצועיים בבניין היה רב, הציע סיברט ל-0.0. להקים במחנה קורסים להכשרת בנאים. האישור התקבל וסיברט קיבל לקורסים הנ"ל אסירים יהודיים שעד כה לא היתה להם דריסת רגל לשום עבודה מקצועית במחנה, ובשילוב לימוד תיאורטי ועבודה מעשית הקנה להם את מקצוע הבנאות.
39. זילברשטיין – מ' 4.
40. מצאנו בעדותו של ישראל רוב, שאמיל קרליבך אף פעם לא ניצל את מעמדו כזקן הבלוק לתוספת אוכל או מזון טוב יותר.
41. ראה הערה מספר 24.
42. יחידת התובלה, בה היו אנשים רתומים לעגלות גדולות ועמוסות, העבירו בקצב של ריצה. פרקו והעמיסו משאות במשך יום תמים.
43. Bibelforscher – "עדי יהוה" – כת דתית נוצרית שדגלה, בין היתר, בהתנגדות למלחמת ונשיאת נשק. בבוכנוואלד היו כלואים כמה מאות מחברי הכת. ה-0.0. ניסה לכפות עליהם את הגיוס לצבא והליכה לחזית. הם סרבו באומץ ובגלוי לפקודה ורובם נורו בשל כך.
44. זילברשטיין – מ' 6.
45. ס' ב' – ע' 87 – "באורות הסוסים נרצחו שמונת אלפים ארבע מאות שמונים ושלושה שבויים סובייטיים".
46. קומנדו "נכים" – נחשב למקום עבודה קל. תפקידם של השייכים אליו: העברת הפסולת מהמטבח לחזירית. שהיו מגדלים במחנה למען ה-0.0.0.
47. ורבר – יו"ש ע' 3 – העד, שמצבו הפיזי היה טוב א, מאשר מצבם של האחרים, גורש מהטרנספורט על ידי איש 0.0.0.
48. קיימות הערכות שונות בקשר למספר היהודים שהוצאו במשלוח זה. לינדנבאום, שהיה אחד מהם, מוסר על ארבע מאות-חמש מאות יהודים (יו"ש – ע' 13). גרינבוים, שנכח בסלקציה אך נשאר בבוכנוואלד, נוקט במספר גדול בהרבה: אלפיים חמש מאות-שלושת אלפים (מ' 7). בס' בוכנוואלד – ע' 79 מופיע בתאריך הנ"ל משלוח של ארבע מאות וחמישה אסירים ללא ציון שהללו יהודים. לפי העדויות שבידינו, נועד הטרנספורט למיתה בגז מיד עם בואו לאושוויץ. הפקודה שונתה ברגע האחרון וחלק מהם הועבר למחנה בונה-מונביץ', שהיו מקימים אז בקרבת אושוויץ.
49. גרינבוים – יו"ש, ע' 39-41 מ' 7-8.
50. יעקב ורבר, יו"ש ע' 5, העד נתמנה כמקשר בין הקבוצה הפולנית לבין המרכז.
51. לינדנבאום – מ' 6 "המפלגה היוותה כוח עצום במחנה ולא היתה מרשה לפעול לשום מחתרת אחרת. זה היה כעין דיקטטורה".
52. ורבר – יו"ש ע' 6, וראה גם קוגון ע' 321: ה-"Arbeitstatistick" פעלה לפי כללים אלו: את האנטי-פאשיסטים, זאת אומרת מבחינתם, הקומוניסטים בראש וראשונה ראו כהכרח להשאיר במחנה. אלמנטים מפוקפקים וחלשים מבחינה פיזית הוכנסו לטרנספורט. הבחירה נעשתה על ידי קומוניסטים נציגי החטיבות הלאומיות. כדי להבטיח בחירה נכונה, הקימו בתוך המשרד הסטטיסטי מחלקה מיוחדת אשר היתה מכינה את הרשימות לפי ההצעות של הנציגים הנ"ל. הוצאה מהרשימה של לא קומוניסט היתה כנראה מקרה נדיר.
53. החל מסוף שנת 1942 אורגנו קבוצות צבאיות, ובקיץ 1943 השיג הארגון הצבאי את כלי הנשק הראשונים. ס' ב' – ע' 385-6.
54. גרינבוים – מ' ע' 10. "זו היתה כמעט ההשקפה הרשמית של המחתרת. אפשר שמבחינת המחנה הצדק היה איתם, אך אנו כיהודים לא יכולנו ולא רצינו להשלים עם עמדתם". וראה גם: אמיל קרליבך – ס' ב' – ע' 30-125, בדו"ח הכתוב ב-1945 על "Die Lage der Jüdischen Häftlinge in Buchenwald" אין

- המחבר מטפל בבעיית ילדים ונוער. רק בסוף הסקירה הוא מעיר: "בראש וראשונה יש להודות לחברים מ"ארכיטקט-סטטיסטיק" שלא רק את האלמנטים הפעילים והנחוצים ביותר הוציאו (מהמשלוחים), אלא גם מאות של ילדים ונוער, אשר אחרת היו נידונים למוות". גם לפי קרליבך, המובנת מאליה, איפוא, ומתאימה לקו היא השמירה על ה"אלמנטים הפעילים והנחוצים ביותר", בשעה שהוצאתם של ילדים ונערים יהודיים מהמשלוח עומדת על מישור אחרי לגמרי, ועל ההצלחות יש להודות לחריצותם והתמסרותם של אנשי ה"ארכיטקט סטטיסטיק". אין קרליבך כותב שיש להודות על כך להחלטותיה והוראותיה של המפלגה הקומוניסטית וראשי המחתרת במחנה, שאילו היו קיימות הוא היה יודע עליהן ובוודאי מבליט אותן.
55. ורבר – יו"ש, ע' 8. "ראינו זאת כתפקידנו, תפקידנו הבלתי רשמי, כאשר אנחנו, הקבוצה הפולנית, החלטנו על דעת עצמנו לפעול בכל כוחנו להצלת הילדים, מבלי שהדבר ייצא מהמרכז.
56. יהושע ביכלר, יליד צ'כוסלובקיה, הגיע מאושוויץ. עדותו בארכיון "מורשת".
57. גוסטב שילר, הידוע לנו כבר מהפעולה של חיסול הקאפו, ואחד החברים של ה"קבוצה היהודית". מוצאו מלמברג. סיפר שמשפחתו השתייכה לעולם התחתון והוא עצמו היה גנב. היה בחור צעיר כאשר הגיע לבוכנוואלד. צורף לבלוק בו היה גרינבוים מחלק האוכל. יום אחד השגיח גוסטב שנעלם אוכל מהשולחן, דבר שהיה כרוך בעונשים חמורים. בהתחשב עם גילו הצעיר, לא הענישו אותו והוסיפו לו כל יום חצי ליטר מרק והתחילו לטפל בו. במשך הזמן היה שילר בין היהודים הפעילים ביותר במחנה. מילא תפקיד סגן הבלוק 66 עד סוף המלחמה.
58. ביכלר, מ' – 4. "החברים סידרו זאת שאנו חלשים וחולים ואיננו מסוגלים לעבוד. בדבר הזה עזרו לנו גם האסירים הלא יהודים. כי הם היו האחראים לעבודה והם היו צריכים לתת את האישורים כדי לא לעבוד. אילו היה עלינו לצאת לעבודה, לא היינו מסוגלים לעמוד בה, כי היא היתה קשה מאד".
59. שם.
60. מוסקוביץ משה. יו"ש – ע' 66. "בפעם הראשונה נתקלתי בעזרה של 'הצלב האדום' ששלח חבילות מחולקות באופן צודק בין האסירים".
61. אדם שטיינברגר, יו"ש – ע' 50. "המחתרת סידרה שהיהודים השייכים אליה יקבלו חבילות". גרינבוים – יו"ש 44: "החלוקה בתוך הבלוק היהודי הקיפה רבים יותר".
62. ביכלר – כנס ב', ע' 3-4. "גוסטב שילר ואחרים פנו למחתרת הכללית ואמרו: 'ישנמפ פה חמש מאות ילדים רעבים ללחם. תותרו אתם פעם על החבילות למענם', והעניין סודר. זה עלה בוודאי במאמצים, אבל אנו קיבלנו חבילות, מה שהוסיף הרבה לבריאותנו".
63. הסנדלר והתופר הינם קילשטיין ומאכאבאנסקי, החיים כיום בישראל.
64. סקארז'יסקו "ודנלאגר" – מחנה מיוחד ליהודים. הוקם ב-1940. כלואי המחנה עבדו ב"האסאג" (Hugo Shneider A.G) הוגו שניידר אקטיאן גאולשאפט - בית חרושת ליצור פצצות, רימונים ומוקשים. אחרי חיסול הגיטאות בגנרל גוברנמן, הובאו לשם אלפי יהודים גם ממחנות אחרים (מאייזנק, פלאשוב). במחנה היו גם נשים וילדים. עם התקרבות החזית בקיץ 1944, לאחר סלקציה, חוסל המחנה. השרידים נשלחו בחלקם למחנה בצ'נסטוחוב ולגרמניה.
65. הילד הצעיר ביותר במשלוח זה היה סטפן י' ז' י' ג' בן השלוש, שאביו, דוקטור זכריש צווייג, עורך דין מקראקוב, הצליח להצילו עד אז ולהביאו חי לבוכנוואלד (ר' הערה 5).
66. הולנדר מנשה, יו"ש – 31 (פולנית): "כאן לא כל כך נורא, אפשר להחזיק מעמד. גרוע יותר אם ישלחו אתכם ל'אוסקומנדו', אך מזה לא תימלטו – אמרו – כאן משאירים רק את המיוחסים – הגרמנים, הבלגים וההולנדים".
67. יעקב ורבר, גוסטב שילר, יעקב הנדלסמן, אליהו גרינבוים.
68. חיים צמית – מ'.
69. הולנדר, יו"ש – עמ' 33.
70. לפי עדויותיהם של ורבר והולנדר הוצאו מהמשלוח וחוסלו כעשרים בוגדים ומלשינים.
71. ורבר, יו"ש, 7-8. "כדי שלא יקרו מקרים דומים לאלו שארעו במחנות אחרים, ושלא תהייה טענות שהצ'כים שפטו והרגו יהודים מפולין, והונגרים שפטו צ'כים, וגם שאין כאן חשבונות אישיים... ושהשופטים יבינו את שפת הנאשם... אליהו גלעדי – יו"ש, מוסר בעדותו שהוא העיד נגד שני שוטרים יהודיים, משתפי פעולה, בפני בית דין יהודי בבוכנוואלד.
72. ורבר, שם. "פסק הדין לא הוצא מיד לפועל. חיכינו יום ועוד יום, למרות שהיתה בכך סכנה. לפי דעתי, היתה נהוגה זהירות רבה בהוצאת פסקי דין".
73. שם. בעדות מצויין שמו המלא של הרופא.
74. גרינבוים – מ' 16-17.
75. ורבר – יו"ש – 19.
76. על הכנר מסופר בעדותו של אליהו גרינבוים, המניח שמוצאו מריגה. כנראה שלאותו כנר עצמו מתייחסת עדותו של ישראל רוב (מ' – 6), המוסיף את הפרטים הבאים: "היה בבוכנוואלד כנר יהודי כבן עשרים ואחת, ממוצא הונגרי או סלובקי, שהיה לו כינור. מקרה יוצא דופן במחנה, בו אסור היה ליהודים להחזיק כלי נגינה. הכנר היה בעל כשרון בלתי רגיל, ועם בואו למחנה נתפרסם דבר כשרונו. הוא שוכן בבלוק 8.

- לאחר רצח טלמן, ערכו הקומוניסטים במחנה אזכרה לזכרו והזמינו את הכנר לנגן. משתתפי האזכרה נאסרו עקב הלשנה, ועמם הכנר".
77. גרינבוים – מ' 21.
78. גוטליב (אהוביה) מאיר – מ' 1-2 (העד המשמש עתה כמורה בבאר שבע וממשיך בעבודתו החינוכית).
79. "אני זוכר שהביאו אותי לבית הספר שהיה בין טורי המיטות. ילדים ישבו ולמדו שירים באידיש. הילדים ניגנו. במחנה ריכוז, ילדים למדו נגינה. היתה זו בשבילי הפרשה היפה והמופלאה ביותר, שקשה היה להאמין שמשוהו דומה לזה התרחש בעת מלחמה" – מאיר סוקר – כנס ב' מורשת 3.
80. ס' ב' ע' 379-80. "הודות לעזרת הקומוניסטים במחנה, יכלה המחותרת הסובייטית לעזור לילדים סובייטיים. הם חילקו איתם את המנות, שמרו עליהם מעבודות כפיה ואף הקימו למענם בית ספר. הם הצליחו להשיג בשבילם עפרונות, עטים, גירים, לוחות וחשבונות. בית הספר היה בבלוק מספר 8".
81. איומם של ההומוסקסואלים במחנה, נסיונות בלתי פוסקים של אסירים רבים לפתות נערים צעירים ליחסי מין תמורת הנאות חומריות – השתייכו להווי המחנה.
82. רוב, כנס ב'. 7-8, מ' – 6.
83. שם.
84. גרינבוים – יו"ש, 50.
85. הוקדשה כאן תשומת לב מיוחדת לפעילותה מוזיקלית. בבלוק היה חוג אנשים שבקביעות בימי ראשון היו מקשיבים לתכניות מוזיקה קלאסית, המועברת דרך רמקולים מהמחנה. נתקיימה מקהלה, נערכו ערבי קריאה. האנשים קיבלו ספרים מספריית המחנה. רוב תושבי הבלוק היו מושפעים על ידי המפלגה הקומוניסטית, שחבריה היוו את הנהלתו, אך היתה פה גם קבוצה של שבעים ושמונה יהודים חרדים, שהתפללו בחגים, ובפסח ולא אכלו לחם. "יש לציין שאם אפילו הפרומיננטים לעגו להם בלבם, לא הוקיעו אותם ולא הפריעו להם" – רוב, מ' – ע' 2.
86. תוכן ברכה לכל ילד. נרשם ונשתמר אצלו על ידי אליהו גרינבוים. העתק נמסר לארכיון "מורשת".
87. חיים, נמצא באמריקה יחד עם אחיו פרנק ואמו, אותה מצא גרינבוים לאחר השחרור (הוא הביא לה מכתב מבנה שלמד לכתוב רק במחנה).
88. דוד נמצא בישראל יחד עם שני אחיו ואביו.
89. ליפא – ילד ליטאי, ניצל. היה בקבוצת הילדים הראשונה שהועברה לאחר השחרור לצרפת.
90. תא לוחם היה מורכב מחמישה חברים. בעדותו של אדם שטיינברכר – יו"ש 48, נמצאת רשימה שמית של תא אחד כזה, בראשו עמד העד. "לתא שלי השתייכו גרינבוים, פרנקל, פרבר ובוכבינדר".
91. ס' ב' – ע' 588. בנאומו של פיסטר, כדי לסכסך בין האסירים מגרמניה לבין האחרים.
92. קוגון, ע' 336.
93. "התייעצנו מה לעשות. השתתפו – מרדכי שטיגלר, גולדברג, הנס ריינרד ועוד. היו שאמרו שיש לקחת סכינים וברזלים, קרדומים, ולהתנפל על המשמרות, ומה שיהיה יהיה! אך דעת הרוב היתה אחרת".
94. אדם שטיינברכר – יו"ש ע' 51-52.
95. גרינבוים – יו"ש, ע' 91.
96. רוב – מ', ע' 7.
97. וראה גם קוגון – ע' 336, המציין עובדה זו בהוסיפו: "דבר כזה עוד לא קרה בשום מחנה ריכוז". אך המחבר, איש המחותרת בעצמו, אינו כותב שמאורע זה התרחש לפי הוראותיה.
98. גרינבוים, יו"ש – 91, ורבר – יו"ש – 10. בס' ב' ע' 588. מצוין שב-4 באפריל נורה זקן המחנה גיאורג טומס (Tohomas) ואם כי לא נאמר שם מתי הוא נאסר ומדוע נורה, אפשר להניח שהכוונה היא לאותו אדם.
99. רוב – ע' 8. "היה זה המקרה היחיד של התגוננות פעילה, אך לא היו גם יותר מקרי רצח במקום, לפי של-ס.ס. אסור היה להשתמש בנשק על המגרש".
100. לפי סברתו של רוב, היתה זו פעולה יזומה של המחותרת (אפשר שקבעה כאן עובדת המצאותו של קרליבך).
101. לפי העדויות שבידינו, ניצלו משני המשלוחים הנ"ל מועטים בלבד.
102. מהמשלוח הזה, בו נמצאים גם יהודים, עשרים וחמישה אחוזים בלבד הגיעו חיים למחנה פלוסנבורג, השאר מתו או נרצחו בדרך. א. שטיינברכר, יו"ש – ע' 62.
- 103א. ביכלר, מ' 5.
103. המספרים והתאריכים הם לפי ספרו של קוגון. אין אנו יודעים מה היה מספר \ היהודים שהוצאו מהמחנה הקטן, ששימש אז מחנה מעבר גם לאסירים נוצרים, אולם אין ספק שמספר היהודים היה בו רב.
104. שמואל קליש – מכתב ב"דבר" מה-12 במאי 1966. שמו של זקן הבלוק הצ'כי לפיו הוא אנטוני סקלינה. לפי ביכלר: פרנטישק קלינה. אך בלי ספק הכוונה היא לאותו איש, ששמו אינו מופיע כלל בספר בוכנוואלד.
105. ביכלר – מ', הקילטה מכנס מ'.

106. שמואל קליש - "דבר", ובס' ב' – ע' 382-383, מסופר על ידי לודוויג וולף על הצלת ילדים יהודיים מהפינוי על ידי זקן הבלוק, הקומוניסט הגרמני וילהלם האמן (Hamman) שפעמיים הודיע ל-ס.ס. שאין אצלו ילדים יהודים, שמחיפוש נוסף הצילה אותם התקפה אווירית ובלילה הוא הכין בשבילם מהבוא. המחבר אינו נוקט במספר הבלוק. שמו של האמן לא הוזכר בשום עדות שבידינו לעומת הישנות שמו של הצ'כי קאלינה (או סקאלינה).
107. מאיר (גוטליב) אהוביה – מ' 2-3.